

Mozes Maimonides

TWEE ETHISCHE TRACTATEN

De Regels van het Gedrag
en
De Regels van Boete en Berouw

Vertaald en ingeleid door
dr. A. van der Heide

meinema
Heuteltteksten

Mozes Maimonides (1138-1204) is een van de meest dominerende figuren van het middeleeuwse Jodendom. In brede kring is hij bekend geworden door zijn filosofische werk (de Gids der Verdoolden), maar het Jodendom kent hem het beste uit zijn samenvatting van de wettelijke tradities, de Halacha, in de grote codex die hij de naam Mishné Tora (=herhaling der wet) gaf.

Dit boek bevat de vertaling van twee tractaten uit de Mishné Tora en wel diegene die voornamelijk handelen over het juiste gedrag van de mens. Het ene, de *Hilchot De 'ot*, bevat de theorie en de dagelijkse praktijk van de ideale omgang van de mensen onderling; het andere, de *Hilchot Teshoeva*, heeft als uitgangspunt de houding van de mens tegenover God.

Dr. A. van der Heide is universitair docent Hebreeuws aan de Rijksuniversiteit Leiden en bijzonder hoogleraar Judaïstiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

ISBN 90-211-6112-5

9 789021 161129

NUGI 633

**Sleutelteksten
in godsdienst en theologie**

Deel 13

Serieredactie:

dr. M. van Loopik, dr. H.W.M. Rikhof
dr. W. Stoker, dr. A. Vos
drs. N. de Wilde (redactie-secretaris)

Mozes Maimonides

TWEE ETHISCHE TRACTATEN

De Regels van het Gedrag
en
De Regels van Boete en Berouw

Vertaald en ingeleid door
dr. A. van der Heide

Meinema, Zoetermeer

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Maimonides, Mozes

Twee ethische tractaten : de regels van het gedrag en de regels van boete en berouw / Mozes Maimonides ; vert. [uit het Hebreeuws] en ingel. door A. van der Heide. - Zoetermeer : Meinema. - (Sleutelteksten in godsdienst en theologie ; dl. 13)

Met lit. opg.

ISBN 90-211-6112-5

NUGI 633

Trefw.: Joodse godsdienst

© 1992 by Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Ontwerp omslag: Jos Bertelink, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, door fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van copieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 artikel 17 Auteurswet, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Leven en werk	9
2. De Mishne Tora	16
3. De Regels van het Gedrag	28
4. De Regels van Boete en Berouw	34
5. Deze vertaling	42
Literatuur	47
De Regels van het Gedrag	49
De Regels van Boete en Berouw	81

Woord vooraf

Dit boek bevat een Nederlandse vertaling van de *Hilchot De'ot* (Regels van het Gedrag) en de *Hilchot Teshuva* (Regels van Boete en Berouw) uit het eerste boek van Mozes Maimonides' grote codex van de joodse wet, de Mishne Tora.

De vertalingen worden vooraf gegaan door een uitvoerige Inleiding, die handelt over Maimonides' leven en werk, over de aard en de inhoud van de Mishne Tora en over de achtergronden van Maimonides' behandeling van het ethische aspect van de halacha in de onderhavige tractaten. Speciaal de rol van Maimonides' filosofische opvattingen krijgt hier de aandacht.

Omdat de Regels van het Gedrag en de Regels van Boete en Berouw tamelijk gevarieerd van inhoud zijn, staat voor de vertalingen een overzicht van hun inhoud.

Inleiding

1. Leven en werk

Rabbi Mozes ben Maimon is wellicht de invloedrijkste en beroemdste geleerde die het Jodendom heeft voortgebracht. Hij werd geboren in Cordoba. Volgens een oude traditie gebeurde dat op een Shabbat die viel op de dag voor Pesach, dat is de 14de Nisan, van het joodse jaar 4895, één en eenderde uur na de middag. Op grond hiervan wordt algemeen aangenomen dat het jaar 1135 Maimonides' geboortjaar is geweest, maar er zijn, zoals we nog zullen zien, ook gegevens die voor het jaar 1138 pleiten. Hij stamde uit een geslacht van geleerden en rabbijnen tot in de 7de generatie. Zijn vader was rechter (*Dajjan*) in een stad die, tijdelijke inzinkingen ten spijt, enige eeuwen lang het centrum van de islamitische cultuur in Andalusië was geweest en die een toonaangevende joodse gemeenschap bezat. Drastische veranderingen kwamen in het jaar 1148, toen de stad werd veroverd door de Almohaden, een fanatieke islamitische stroming die afwijkende geloofsovertuigingen met grote vijandigheid bejegende en de joden dwong tot geloofsafval. Om deze druk te ontgaan verliet de familie Maimon, waarvan de moeder waarschijnlijk al gestorven was, de stad. Na een onduidelijke periode van omzwervingen vestigden zij zich rond 1160 in de Noordafrikaanse stad Fez. Het klimaat moet daar, althans tijdelijk, iets toleranter geweest zijn, hoewel de familie reeds in 1165 haar omzwervingen moest voortzetten. Zo bezochten zij onder andere het Heilige Land, waar vader Maimon vermoedelijk is gestorven. Uiteindelijk vestigde Maimonides zich met zijn broers en zusters in het jaar 1168 in Caïro. Daar maakte hij snel carrière en vanaf dat moment is zijn levensloop voor ons veel beter te volgen. Naast een aanvankelijk winstgevende betrokkenheid bij de handel op India oefende hij het beroep van arts uit en reeds in 1171 werd hij, de Andalusische buitenstaander, benoemd tot hoofd van de joodse gemeenschap van Egypte (*Ra'is al-Jahud*), een functie die hij vijf jaar bekleedde en die hij daarna ten gunste van een telg uit een oude plaatselijke familie weer moest afstaan. In 1177 werd Maimonides echter wel hoofd van de gemeente van Fostat, de voorstad van Caïro

waar hij woonde, en in 1185 werd hij arts aan het hof van de vizier Al-Fadil, op dat moment de feitelijke heerser van Egypte. Tegen het einde van zijn leven werd hij opnieuw Ra'is al-Jahud, in welke functie zijn nakomelingen hem, na zijn alom betreurde dood in de nacht van de 20ste Tevet 4965 (13 december 1204), vele generaties lang zouden opvolgen.

Zoals uit deze korte schets van zijn levensloop blijkt, was Maimonides een veelzijdig man. Deze veelzijdigheid komt nog duidelijker uit in zijn literaire werk, dat hem aan ons toont in drie verschillende capaciteiten: als arts, als rabbi en als filosoof.

Voor zijn levensonderhoud en dat van zijn familie oefende Maimonides het beroep van arts uit en was hij betrokken bij de handel op India, al werd deze laatste bron van inkomsten zeer veel beperkter toen zijn jongere broer David op reis omkwam, waarbij het familiekapitaal verloren ging. Deze beroepen had Maimonides gekozen om niet de Tora te hoeven gebruiken als een 'schip om mee te graven' (Avot IV, 5) en zich zo afhankelijk te maken van de joodse gemeenschap. Als arts schreef hij een aantal verhandelingen, in het Arabisch, over zulke uiteenlopende onderwerpen als medicamenten, asthma, het sexuele leven, hygiëne. In deze geschriften wordt veel aandacht besteed aan de juiste levenswandel en aan gedrag dat de gezondheid bevordert. Ze ondervonden wijde verspreiding en algemene erkenning in de Arabische wereld.

Wanneer we Maimonides behalve arts ook rabbi noemen, moeten we daaronder verstaan zijn deskundigheid in de praktische kennis van de joodse wet, die hem tot een veel geraadpleegde vraagbaak maakte en die hem aanzette tot het schrijven van een aantal invloedrijke werken. Het betekent niet noodzakelijk dat hij functionaris bij de joodse gemeenschap, of practiserend rechter was.

Het recht (*Halacha*) vormt de harde kern van de tradities van het rabbijnse Jodendom en is, doordat het zeer veelzijdig is en op vele aspecten van het leven wordt toegepast, het dragende element van de godsdienst. We komen op dit onderwerp beneden uitvoeriger terug. In direct antwoord op vragen die hem van nabij en ver bereikten schreef Maimonides talloze brieven en verhandelingen. Hiermee bediende hij zich van een oude en gerespecteerde literaire vorm – die der zgn. Responsa – afkomstig uit de academies van Babel en Palestina, waar de beide Talmudim waren samengesteld. De kwesties die Maimonides in zijn brieven en Responsa behandelde, waren niet

uitsluitend van praktische aard. Zoals dat het geval is in heel Maimonides' werk, is ook hier duidelijk dat zijn praktische beslissingen gedragen worden door weloverwogen principes. Herhaaldelijk besloot Maimonides te antwoorden in de vorm van uiteenzettingen, die soms het karakter krijgen van zelfstandige verhandelingen. Voorbeelden hiervan zijn de 'Brief over de geloofsafval' die hij op jeugdige leeftijd reeds schreef naar aanleiding van de vervolgingen in Spanje en Noord-Afrika, en zijn brief aan de joodse gemeenschappen in Jemen over de komst van de Messias. Hierin spreekt niet alleen de rabbi en de rechter maar ook de zielszorger.

Maimonides schreef echter niet alleen op verzoek over de Halacha. Reeds op jeugdige leeftijd was hij begonnen aan een commentaar op de Mishna. De Mishna is de thematisch geordende verzameling van halachische tradities, die rond het jaar 200 door het hoofd van het toenmalige Palestijnse Jodendom, Rabbi Juda ha-Nasi, was samengesteld. De Mishna is de basis van de hele halachische literatuur en diende als uitgangspunt voor de discussies die in de latere Talmudim werden opgenomen. Maimonides zag het commentaar op deze elementaire, gezaghebbende codex als een middel om de vele en ver uiteenlopende ontwikkelingen in de halacha bijeen te brengen en te ordenen. Tevens gaf het commentaar hem de gelegenheid om zo nu en dan zijn opvattingen over de belangrijke punten van het Jodendom samen te vatten. Zo begint hij het werk met een uiteenzetting over de Mondelinge Leer en schreef hij naar aanleiding van andere passages de verhandeling over de 'Dertien Geloofsprincipes' en de zgn. 'Acht Hoofdstukken', waarop we beneden nog zullen terugkomen. Maimonides voltooide het in het Arabisch geschreven commentaar, dat later *Kitab al-Siradj* ('Boek van het Licht') werd genoemd, in het jaar 1168, het jaar waarin hij zich in Caïro vestigde. Volgens de gangbare opvattingen was hij toen 33 jaar oud. Het is de moeite waard het colophon van het werk te citeren, ook omdat het iets zegt over Maimonides' jonge jaren, waar we zo weinig van weten, en over zijn afkomst en leeftijd:

Aldus hebben wij dit werk voltooid zoals ik me had voorgenomen, en ik vraag en smeeke Hem die gezegend zij dat Hij mij van fouten moge vrijwaren. Maar wie er een aanleiding tot bedenkingen in moge aantreffen of wie tot een duidelijker uitleg van de halacha moge geraken dan die ik heb gegeven,

die moge dat opmerken en mij verontschuldigen. Want wat ik hier op me heb genomen is niet gering en de uitvoering ervan is niet gemakkelijk voor iemand die streeft naar betrouwbaarheid¹ en die onderscheidingsvermogen heeft, vooral wanneer hij steeds geplaagd wordt door de slagen van het lot en door de ballingschap en omzwervingen van het ene einde van de hemel tot het andere die God over hem beschikte. Maar het loon hiervoor hebben wij ontvangen, want 'ballingschap verzoent de zonde'.²

Hij, de Gezegende, weet dat ik van sommige regelingen (*halachot*) de uitleg onderweg op reis heb bedacht en dat ik andere zaken heb opgeschreven terwijl ik op schepen de grote zee bevoer. En dat zou al voldoende reden zijn, maar daarbij heb ik ook nog andere wetenschappen beoefend. Ik weid hierover slechts uit om toe te lichten hoe ik mij zou verontschuldigen tegenover de onderzoeker die er andere opvattingen op na zal willen houden. Dan hoeft men hem die mening niet kwalijk te nemen, maar hij moge daarvoor door God beloond worden en mij is hij dierbaar, want het blijft het werk van God. Wat ik vertelde over mijn lotgevallen tijdens het schrijven van dit commentaar, dat is het wat het uitstel van zo'n lange tijd heeft veroorzaakt.

Ik, Mozes, zoon van de rechter Maimon, zoon van de wijze rabbi Jozef, zoon van de rechter Izaak, zoon van de rechter Jozef, zoon van de rechter Obadja, zoon van de rabbijn rabbi Salomo, zoon van de rechter Obadja, wier rechtvaardig aandenken ten zegen zij, ben begonnen dit commentaar te schrijven toen ik 23 jaar oud was en ik heb het voltooid in Egypte toen ik 30 was, in het jaar 1479 van de tijdrekening der documenten.³ Gezegend Hij die de vermoede kracht geeft en voor de machteloze sterkte vermeerdert (vgl. Jes. 40, 29).⁴

Natuurlijk paste het Maimonides om bescheiden te zijn over zijn grote prestatie, maar hij laat niet na te wijzen op de moeilijke omstandigheden waaronder die tot stand gekomen is. Op het moment dat hij, in 1168, te Caïro vaste grond onder de voeten heeft gekregen, publiceert hij het. Blijkbaar achtte hij de tijd gekomen, op zijn dertigste, om te laten zien wie hij was.

Mettertijd werden Hebreeuwse vertalingen van Maimonides' Mishna-

commentaar gemaakt en in deze vorm is het door vele joodse geleerden geraadpleegd en is het in de traditionele uitgaven van de Talmud opgenomen.

Uit het feit dat Maimonides voor zijn commentaar de Mishna koos, de kern van de joodse traditie, blijkt dat hij wilde terug gaan tot de essentie van de halacha. Daarom ook geeft hij herhaaldelijk toe aan de behoefte tot samenvatting en ordening van grondprincipes. Diezelfde houding spreekt ook uit zijn twee andere grote werken over de halacha. Eveneens in het Arabisch geschreven is het Boek der Geboden (*Kitab al-Fara'id*). Dit boek heeft een zeer strakke opbouw. Het bevat een opsomming met korte inhoudelijke toelichting van alle 613 Geboden die volgens de traditie in de Tora staan. In de Talmud (Makkot 23b-24a) is in een tamelijk terloopse mededeling van Rabbi Simlai de traditie opgetekend, dat aan Mozes op de berg Sinai 613 Geboden (*Mitzvot*) werden gegeven; 248 daarvan zijn positieve geboden ('Gij zult'), in overeenstemming met het aantal ledematen van het menselijke lichaam dat de Geboden moet uitvoeren, en 365 zijn verboden ('Gij zult niet'), naar het aantal dagen van het jaar. Latere geleerden zijn op grond van deze opmerking op zoek gegaan in de tekst van de Tora om aan te wijzen welke deze 613 Geboden zijn. Ook Maimonides heeft zich aan deze opgave gezet en heeft in het Boek der Geboden in een beredeneerde lijst de resultaten van zijn arbeid neergelegd. Deze opsomming wordt voorafgegaan door een theoretische verhandeling, waarin aan de hand van 14 principes wordt uiteengezet hoe men de specifieke bijbelse Geboden moet definiëren. Deze analytische aanpak en de duidelijke wens om het veelzijdige traditiemateriaal te systematiseren is kenmerkend voor Maimonides. Ook het Boek der Geboden werd in de Middeleeuwen reeds in het Hebreeuws vertaald en het heeft in die vorm de ontwikkeling van het halachische denken beïnvloed.

Het hoogtepunt van Maimonides' systematische aanpak is ongetwijfeld zijn halachische meesterwerk, de Mishne Tora, de schitterende Hebreeuwse codex van de hele joodse wet. Hierin combineerde Maimonides de praktische aanpak van het Mishnacommentaar met de theorie van het Boek der Geboden. Het werk bestrijkt het gehele uitgebreide veld van de halachische tradities, zowel de wetten die het leven van alledag bepalen, als die welke, na de verwoesting van

de Tempel, in de ballingschap niet meer kunnen worden uitgevoerd; zowel de halacha van de concrete handelingen, als die voorschriften die inhoud geven aan het geloof en aan de religieuze gezindheid. Aangezien de beide tractaten die in dit boek zijn vertaald, uit de Mishne Tora komen, komt dit werk beneden nog uitvoeriger ter sprake.

Geheel anders van aard dan de hechte, bijna mathematisch gestructureerde Mishne Tora is Maimonides' andere grote werk, dat hij schreef als filosoof en dat het sluitstuk van zijn oeuvre vormt, de Gids der Verdooden.

Reeds eerder in zijn leven had Maimonides geschreven over filosofische onderwerpen of had hij bepaalde problemen op de wijze van de filosofie aangepakt. Het bekendste vroege geschrift in deze trant is zijn verhandeling over de terminologie en de structuur van het wetenschappelijke redeneren (*Maqala fi Sina' at al-Mantiq*, ook bekend onder de Hebreeuwse titel *Millot ha-Higgajon*: 'Termen van de Logica'). We zagen reeds dat het Boek der Geboden een systematische inleiding bevat en dat zowel het Commentaar op de Mishna, als de Mishne Tora passages van uitgesproken beschouwelijke en systematische aard kennen, die aangeven dat de structuur, en daarmee ook een deel van de inhoud van deze werken door Maimonides' filosofische opvattingen worden bepaald. Welke opvattingen dat zijn zal in het vervolg ter sprake komen. Vooralsnog zullen we het complex van kennis, dat Maimonides ontleende aan de wetenschappelijke literatuur van zijn dagen en die in de afgelopen eeuwen door voornamelijk Arabische filosofen op basis van Griekse filosofische teksten was vorm gegeven, simpelweg zijn 'filosofie' noemen, ook al worden daarmee meer en andere zaken bedoeld dan met het moderne begrip filosofie.

In de Gids der Verdooden spreekt niet de halachist, maar de filosoof. Hoewel het niet zo eenvoudig is om op inhoudelijke gronden onderscheid te maken tussen Maimonides' halachische werk en zijn filosofie, is het nuttig voor de beschrijving van zijn oeuvre dit onderscheid te handhaven. Het criterium voor dit onderscheid moet zijn het publiek waartoe Maimonides zich richtte. Het meeste van zijn werk schreef hij voor hen, die onderlegd waren in de rabbijnse tradities van de Tora en die zich daarin verder wilden bekwamen. Zijn grote filosofische werk is daarentegen voor een ander publiek bedoeld. Het is een

Gids voor Verdooden (Arabisch: *Dalalat al-Cha'irin*), een leraar voor wie in verwarring verkeren (Hebreeuws: *More Nevuchim*). Dit zijn niet de rabbijnen, die voor hun behandeling van halachische kwesties de Mishne Tora of het Commentaar op de Mishna konden raadplegen. De verdooden zijn zij die de verbindingsweg tussen twee verschillende velden van kennis niet kunnen vinden. Het veld van de tradities van de Tora kennen zij. Ook zijn zij thuis op het gebied van de wetenschappen en de filosofie, maar zij verkeren in verwarring over de vraag hoe men veilig van het ene naar het andere komt. Het is Maimonides' overtuiging dat beide velden op elkaar aansluiten. Hij heeft dat immers herhaaldelijk zelf bewezen in zijn vorige werken. Maar die werken waren geschreven voor een publiek dat niet geplaagd werd door de verwarrende ideeën van het filosofische denken, dat zowel de fysica als de metafysica behandelt en daarom speculatieve elementen bevat, die uitgaan boven wat met de zintuigen is waar te nemen. In de Gids der Verdooden neemt Maimonides zich voor, de resultaten van dit filosofische denken ten volle serieus te nemen. Dat bracht bepaalde risico's met zich mee. Het gevaar bestond dat mensen die niet voldoende onderlegd waren in de wetenschappen, met zijn ideeën zouden weglopen en er conclusies aan zouden verbinden die schadelijk zouden zijn, hetzij voor het geloof in de religieuze tradities, hetzij voor zijn reputatie als filosoof. Daarom maakte Maimonides zijn werk moeilijk toegankelijk, zodat het op het eerste gezicht willekeurig en wanordelijk lijkt – in grote tegenstelling tot de Mishne Tora.

Het is hier niet de plaats om de Gids der Verdooden en de filosofische opvattingen die Maimonides erin verwerkte nader te bespreken. Beneden, bij de bespreking van de filosofische elementen van de Mishne Tora en van de door ons vertaalde tractaten zullen een paar punten nog ter sprake worden gebracht. Wel is het nuttig er op te wijzen dat het boek, ondanks zijn erkend filosofische strekking en zijn gesloten karakter, in alle opzichten een zeer joods boek is. Het citeert overvloedig uit de bijbel en de Talmudische literatuur en geeft veel aandacht aan de godsdienstige en ethische waarden van het rabbijnse Jodendom. De Hebreeuwse vertaling die Samuel ibn Tibbon er al tijdens het leven van de auteur van maakte onder de titel *More Nevuchim*, is veel bestudeerd en becommentarieerd, maar heeft ook aanleiding tot langdurige controversen gegeven. Hoewel de auteur de bijbelse en rabbijnse bronnen nadrukkelijk in zijn uiteenzet-

tingen betreft, beweegt het boek zich voornamelijk in de wereld van de filosofische vakdiscussies. Toch wil het, behalve een aristotelische theologie van het Jodendom voor de geschoolde elite, voor diezelfde groep tegelijk ook een leeswijzer op de Wet en de Profeten en een filosofische ethiek zijn.

2. De Mishne Tora

Met de Mishne Tora voltooide Maimonides (in 1177) het ambitieuze project dat hij met het schrijven van zijn commentaar op de Mishna was aangevangen en met het Boek der Geboden – ook al weten we niet wanneer hij dat voltooide – had voortgezet: een weloverwogen, wetenschappelijke samenvatting en ordening van de Wet.

De naam Mishne Tora betekent ‘Herhaling van de Wet’. In de bijbel wordt de term gebruikt voor een duplicaat of afschrift van de Wet van Mozes, dat de koning en het volk ter beschikking moet staan (Deut. 17, 18; Joz. 8, 32). De traditie gebruikt de term ook wel als aanduiding voor het boek Deuteronomium. Mozes Maimonides laat er in zijn woord vooraf geen onduidelijkheid over bestaan wat hij met de titel Mishne Tora voorheeft. Nadat hij daar uitvoerig uiteen heeft gezet hoe de mondelinge tradities, die Mozes tegelijk met de geschreven Tora uit de mond van de Almachtige op de berg Sinai had ontvangen, door vele generaties van geleerde rabbijnen was doorgegeven en op schrift gesteld, verkondigt hij dat het huidige tijdsgewricht een nieuw en gedurfd initiatief eist. Net als in de dagen van rabbi Jehuda ha-Nasi, die de mondelinge tradities in de Mishna op schrift had laten stellen, bestaat nu weer het gevaar dat de traditie zal uitsterven. De omvang ervan is bijna onbeheersbaar geworden, terwijl de rust en de voorspoed, die nodig zijn voor studie, zeldzaam geworden zijn. Hij zegt:

Dit is een tijd van grote problemen, die ons allen zeer onder druk zetten. Want de wijsheid van onze wijzen gaat teloor en het inzicht van onze verstandigen verduistert (vgl. Jes. 29, 14). Daardoor zijn de uitleggingen, compilaties en brieven die de Geonim (de geleerden van na de Talmud) hebben samengesteld en die ze voor volstrekt duidelijk hielden, tegenwoordig te moeilijk geworden, zodat slechts zeer weinigen

die onderwerpen voldoende beheersen, laat staan de Talmud zelf, zowel de Babylonische als de Palestijnse, of de (Mishna-verzamelingen) Sifra, Sifre en de Tosefta, die allemaal een brede kennis, een open geest en veel tijd vergen voordat men de juiste toegang heeft gevonden tot dat wat verboden is en wat is toegestaan en het hoe en waarom van de overige wetten van de Tora.

Daarom heb ik, Mozes ben Maimon de Spanjaard, mijn lendenen omgord en mij verlaten op de Rots, die gezegend zij, en mij in al die boeken verdiept. Ik besloot de zaken die zich uit al de genoemde werken laten verduidelijken, bijeen te zetten, het verbodene en het toegestane, het onreine en het reine, en alle andere wetten van de Tora, alles in duidelijke bondige taal, zodat de gehele mondelinge Tora voor iedereen geordend zou zijn, zonder tegenwerpingen en replieken waarbij de een dit zegt en de ander dat. Nee, duidelijke, bevattelijke en precieze woorden, in overeenstemming met de regels die zich laten afleiden uit al die werken en commentaren die vanaf onze heilige Rabbi (Jehuda ha-Nasi) tot nu toe tot stand zijn gebracht. Zo zullen alle wetten voor groot en klein open liggen, de bijbelse geboden evenzeer als de dingen die wijzen en profeten later hebben ingesteld. Kortom, men heeft voor de wetten van Israel geen ander boek ter wereld meer nodig dan dit onderhavige werk, een reservoir van de gehele mondelinge Tora, inclusief alle instellingen, gebruiken en decreten die zich vanaf de dagen van onze leermeester Mozes tot de voltooiing van de Talmud hebben voorgedaan en die de Geonim ons in al hun werken van na de Talmud hebben verklaard. Daarom noem ik dit boek Mishne Tora, de Herhaling der Wet. Zo kan degene die eerst in de schriftelijke Tora leest en dan hierin kijkt, de gehele mondelinge Tora te weten komen zonder daarbij in een ander boek te hoeven lezen.⁵

Deze opzet om de Wet in nieuwe, duidelijke bewoordingen compleet en geordend samen te vatten, was in twee opzichten revolutionair. Ten eerste wordt de gehele voorafgaande halachische literatuur gekenmerkt door dialoog en discussie. Dat is al het geval in de Mishna, en ook in de Talmudim met hun commentaren en samenvattingen, waar tegenwerpingen en argumenten de middelen bij uitstek zijn om

het proces van de vaststelling van de halacha in banen te leiden. Maimonides' beslissing om zelf het woord te nemen en niet met andere meningen te argumenteren was een duidelijke en opzettelijke breuk met de gewoonte. Minder revolutionair, maar wel strakker doorgevoerd dan ooit tevoren, was Maimonides' poging tot systematische ordening. Zo vervolgt hij zijn woord vooraf:

Ik heb besloten dit werk voor ieder onderwerp in aparte tractaten (*halachot*) te verdelen en dat specifieke onderwerp dan weer te verdelen in hoofdstukken en de hoofdstukken in losse regels (*halachot ketannot*), om zo een ordening aan te brengen die mondeling geleerd kan worden.

De opzet doet denken aan die van de Mishna, maar de Mishne Tora is veel konsekwenter ingedeeld en wordt daarenboven nog bijeengehouden door een vaste greep op het geheel. Wij komen op dat laatste nog terug.

Een andere opvallende trek van de Mishne Tora is Maimonides' wens om de hele mondelinge Tora te behandelen en niet alleen die zaken die van praktisch nut zijn. Hij nam zijn uitgangspunt in de 613 expliciete Geboden van de Tora en verdeelde dat materiaal over veertien boeken. De Mishna kent een vergelijkbare hoofdindeling, maar dan een in zes boeken. De beide Talmudim werkten niet meer dan ongeveer de helft daarvan nader uit. Hoewel sinds de verwoesting van de Tempel de halacha die met het heiligdom te maken had, niet meer toepasbaar was en ook de vele regelingen met betrekking tot de landbouw gebonden waren aan het Heilige Land, besloot Maimonides deze vaak zeer gecompliceerde onderwerpen toch op te nemen en met dezelfde aandacht en precisie uit te werken. Een overzicht van de 14 boeken laat dat zien; tegelijk krijgen we een indruk hoe breed het gebied is dat door de halacha wordt bestreken.

I. *Sefer ha-Madda'* (Boek der Kennis)

Samenvatting van de essentiële begrippen en structuren van de joodse godsdienst.

II. *Sefer ha-Ahava* (Liefde, in de zin van godsvrucht)

De geboden die de mens tot bewustheid van God brengen, met name die van het gebed.

III. *Sefer ha-Zemanim* (Tijden)

Geboden die gebonden zijn aan vaste en periodieke tijdstippen, zoals die met betrekking tot de feestdagen.

IV. *Sefer ha-Nashim* (Vrouwen)

Wetten rondom huwelijk en echtscheiding.

V. *Sefer ha-Kedusha* (Heiligheid)

Voorschriften die de heiligheid van het volk Israel garanderen, zoals de spijswetten en het verbod op bepaalde sexuele relaties.

VI. *Sefer ha-Hafla'a* (Verklaring)

Regels betreffende het afleggen van eden, doen van geloften, toezeggingen, etc.

VII. *Sefer ha-Zera'im* (Zaden)

Voorschriften betreffende de producten van de landbouw: tienden, eerstelingen, priestergaven, etc.

VIII. *Sefer ha-Avoda* (Tempeldienst)

Voorschriften betreffende de heiligheid van de vroegere tempel te Jerusalem, priesters en levieten, de officiële offercultus.

IX. *Sefer ha-Korbanot* (Offergaven)

Voorschriften betreffende individuele offers en rituelen.

X. *Sefer ha-Tohara* (Reinheid)

Het uitgebreide complex van de regels van rein en onrein.

XI. *Sefer ha-Nezikin* (Toebrenging van schade)

Regeling van de gevolgen van conflicten: diefstal, verwonding, doodslag, etc.

XII. *Sefer ha-Kinjan* (Verwerving)

Regels voor de verwerving van eigendom, bezit, overdracht, etc.

XIII. *Sefer ha-Mishpatim* (Burgerlijk recht)

Regels voor overeenkomsten en transacties tussen personen: leningen, schulden, erfenis, etc.

XIV. *Sefer ha-Shoftim* (Rechters)

Rechtsprocedures, bewijsvoering, getuigenis, eigenschappen van de rechter, de koning.

Deze opbouw heeft onmiskenbaar een inhoudelijke structuur. De Mishne Tora begint bij de meest persoonlijke overtuigingen die de mens moet hebben om zich aan de halacha te kunnen onderwerpen, en vervolgens worden steeds bredere kringen van betrokkenheid getrokken. Na de boeken VII tot X, die de niet-actuele halacha be-

handelen, staan aan het slot de wetten voor de samenleving, eindigend bij de koning. Hoewel de joden heden ten dage geen koning hebben, verwachten zij wel een koning in de persoon van de Messias, aan wie Maimonides de laatste hoofdstukken van de Mishne Tora wijdt. En dan, wanneer weer een rechtvaardige koning over Israel zal heersen, zal de ballingschap een einde nemen, de Tempel herbouwd worden en de gehele halacha weer actueel zijn. Zo onthult zich op de laatste bladzijden van de Mishne Tora de diepere zin van Maimonides' beslissing om de volledige halacha te behandelen.

Maar ook op kleinere schaal is de volgorde van de behandelde onderwerpen en de daarmee corresponderende bijbelse Geboden van structureel belang. Het eerste boek van de Mishne Tora, het Sefer ha-Madda', is, zoals we zagen, gewijd aan de basisbegrippen van de joodse godsdienst. Het bevat de tractaten die handelen over de volgende onderwerpen:

1. *Hilchot Jesode ha-Tora*

De halacha over 'de grondslagen van de Tora', met name het geloof in één eeuwige en almachtige God.

2. *Hilchot De'ot*

De halacha met betrekking tot de mentale instelling die het juiste gedrag garandeert.

3. *Hilchot Talmud Tora*

De verplichting tot Torastudie.

4. *Hilchot Avoda Zara we-Chukkot ha-Gojim*

Het verbod op afgodendienst.

5. *Hilchot Teshuva*

De halacha die verplicht tot de belijdenis van bedreven zonden.

Het is deze rangorde van onderwerpen die dicteert welke Geboden behandeld zullen worden. In het eerste tractaat zijn dat de Geboden met betrekking tot de kennis van Gods wezen. In de aanhef worden de volgende tien gespecificeerd:

Te weten dat er één God is.

Niet te denken dat er een godheid is behalve Hij.

Zijn eenheid te erkennen.

Hem lief te hebben.

Hem te vrezen.

Zijn naam te heiligen.

Zijn naam niet te ontwijden.

Geen dingen teloor doen gaan waarover Zijn naam is uitgesproken.

Te luisteren naar de profeet die in Zijn naam spreekt.

Hem niet te verzoeken.

Na deze opening begint de eigenlijke tekst van de Mishne Tora met de volgende lapidair gestelde behandeling van het monotheïsme (hier verkort weergegeven), die wordt afgesloten met het Gebod dat aan deze theologie ten grondslag ligt:

1. Het fundament der fundamenteën en de pilaar van alle wijsheid is het, te weten dat er één eerste Wezen is, dat al wat bestaat tot aanzijn heeft gebracht. Alles wat in hemel en op aarde en daar tussen bestaat, bestaat alleen uit de waarheid van Zijn bestaan...

Al het bestaande heeft Hem nodig, maar Hij, die gezegend zij, heeft zelf niets van al wat bestaat van node.

2. Daarom is Zijn waarheid niet gelijk aan de waarheid van enig ander ding. ...

3. Dit Wezen is de God der wereld en de Heer van heel de aarde. Hij bestuurt de sferen met een kracht die geen einde of beperking heeft. ...

5. Deze Godheid is één ... met een eenheid die niet gelijkt op de eenheden die op de wereld zijn. ...

6. Het weten van deze zaak is een expliciet gebod, zoals er geschreven staat: 'Ik ben de Heer, uw God' (Ex. 20, 2; Deut. 5, 6).

Het is opmerkelijk dat Maimonides hier nadrukkelijk niet het *geloof* in God als het eerste Gebod aandient, maar het *weten dat* er een God is, een Gebod dat naar een Talmudische traditie (Makkot 23a-24a) verwoord is in de aanhef van de Tien Geboden: 'Ik ben de Heer uw God'. Het tweede Gebod is het weten dat God één is, op basis van Deut. 6, 4. In die lijn voortgaand kan hij in het vervolg dan ook op logische gronden aantonen dat de lichamelijke beelden waarin de bijbel over God spreekt, niet letterlijk bedoeld zijn maar juist Zijn unieke eenheid en onlichamelijkheid bevestigen.⁶

Aldus laat Maimonides de eerste drie Geboden uit zijn betoog naar voren komen: God kennen, weten dat Hij één is, geen andere goden erkennen. De volgende twee Geboden, Hem lief te hebben en Hem te vrezen, komen voort uit de hierop volgende behandeling van het wereld- en mensbeeld dat in Maimonides' tijd opgeld deed en dat we bij Aristoteles al vinden: de aarde, bestaande uit een materie die is samengesteld uit de vier elementen, en die is omringd door de sferen waarin de hemellichamen staan (Hfdst. III); de mens, een samengaan van geest en materie en begiftigd met het vermogen tot kennis van het hogere (IV). Het is deze prachtig geordende werkelijkheid, hier in termen van de Griekse wetenschap beschreven, die de mens ertoe aanzet de Oorzaak van dit alles met groot ontzag lief te hebben en ernaar te streven Hem, voor zover dat mogelijk is, te kennen.

Voor zover dat mogelijk is! Kennis en geleerdheid als basis van de godsvrucht lijken een aantrekkelijke levensvervulling, maar de mogelijkheden ertoe zijn beperkt. Reeds de rabbijnse wijzen wisten dat kennis van God en van Zijn schepping niet zo gemakkelijk te verkrijgen is en zij hebben de bestudering van deze zaken, die zij *Ma'ase Bereshit* en *Ma'ase Merkava* noemden, aan beperkingen moeten onderwerpen.⁷ Maimonides vermeldt deze noodzakelijke beperking met instemming (II, 11; IV, 10) en verbindt daaraan de volgende conclusie:

Zelfs de grootste wijzen van Israel hadden niet allemaal het vermogen om deze dingen ten volle te begrijpen. En ik zeg dat men alleen diegene aan deze hogere wetenschap (*Parde's*) mag blootstellen, die zijn buik met brood en vlees heeft gevuld. Brood en vlees wil zeggen de kennis van de verklaring van wat verboden is en wat toegestaan is en de rest van de Geboden. En ook al hebben de Wijzen die concrete zaken het kleinere genoemd, ...,⁸ toch moet men die dingen voor laten gaan. Daar komt bij dat deze dingen het grote goed vertegenwoordigen dat de Heilige voor de beschaving van de wereld en ter verwerving van de Toekomstige Wereld heeft gegeven. Iedereen kan ze kennen, jong en oud, man en vrouw, intelligent en beperkt. (IV, 13)

Kortom, de concrete halacha is een eenvoudig, bijna nederig iets, maar, omdat ze voor iedereen toegankelijk is, onmisbaar voor het welzijn in deze en de Toekomstige Wereld. De hogere dingen, hoe

fundamenteel ze ook zijn, ontgaan de meeste mensen. Even voor de geciteerde passage, waar Maimonides het rabbijnse verbod op ongeëlimiteerde verspreiding van hogere kennis aanhaalde (II, 11), had hij de dingen die hij in de eerste twee hoofdstukken had uiteengezet over het wezen Gods genoemd 'een druppel uit de zee vergeleken bij wat men er eigenlijk over moet verklaren'. 'Deze dingen zijn buitengewoon diepzinnige dingen, die niet ieder verstand verdragen kan' (II, 12).

Hiermee raken we aan een fundamenteel onderscheid tussen de Mishne Tora en de Gids der Verdooden: Onmiskenbaar is het dat Maimonides zijn compilatie van de halacha een wetenschappelijke, 'filosofische' structuur heeft gegeven. Maar van die filosofische kern geeft hij maar een klein gedeelte bloot en ook dat nog zeer voorzichtig, omdat de kennis van *Ma'ase Bereshit* en *Ma'ase Merkava*, zoals hij dat met de rabbijnse termen aanduidt, niet voor iedereen open staat. Als zelfs de grootste wijzen al in begrip te kort schoten, hoeveel te meer degenen die 'hun buik niet met brood en vlees hebben kunnen vullen' en ook niet kunnen beschikken over de overige kennis die nodig is voor het begrip van fysica en metafysica – om de corresponderende aristotelische termen te gebruiken. De Mishne Tora is immers een boek voor ieder die wil weten hoe de halacha volgens de Mondelinge Tora is, zonder dat hij enig ander boek ter wereld nodig heeft. Tot een heel ander publiek richtte Maimonides zich met de Gids der Verdooden, wat hij in zijn Inleiding tot dit werk ook heel duidelijk maakte.⁹

Het was in Maimonides' dagen heel gebruikelijk om onderscheid te maken tussen een intellectuele elite en de rest. Het is noodzakelijk te beseffen dat de Mishne Tora, hoezeer ook geschraagd door een filosofisch fundament, voor deze rest bestemd was.

Na deze beschrijving van de, beperkte, rol van de filosofie in de Mishne Tora is het noodzakelijk nog een enkel verklarend woord te wijden aan het reeds veel genoemde begrip halacha.

Er is weinig op tegen om de term 'halacha' weer te geven met 'joodse wet', zolang men maar in het oog houdt dat het woord wet hier in een zeer specifieke zin wordt gebruikt. Halacha is geopenbaarde wet. De kern van de leef- en gedragsregels van de halacha zijn de door God aan Mozes op schrift gegeven Geboden. Die Geboden, door de traditie gesteld op het bekende aantal van 613, vormen niet

het geheel van de halacha. De rabbijnen hebben in hun discussies daar nog zeer veel aan toegevoegd, omdat de bijbelse Geboden bij lange na niet toereikend zijn voor een uitvoerbaar geheel van voorschriften. Toch gelden deze rabbijnse uitbreidingen ook als geopenbaarde wet omdat, naar de joodse traditie leert, de rabbijnen niets anders deden dan expliciet maken wat impliciet in de geschreven Tora al is aangeduid en wat God als toelichting aan Mozes reeds mondeling had geopenbaard. De halacha ligt dus vast in zowel de schriftelijke als de mondelinge Tora; maar ze heeft een open einde. Maimonides brengt deze situatie aan het begin van zijn voorwoord tot de Mishne Tora als volgt onder woorden:

Alle Geboden die aan Mozes op Sinai werden gegeven, werden met hun uitleg gegeven, zoals er geschreven staat: 'En Ik zal u de stenen tafelen geven, zowel de Tora als de Geboden' (Ex. 24, 12); 'de Tora' dat is de geschreven Tora, 'de Geboden' dat is de uitleg ervan.¹⁰ Ons is dus bevolen de Tora te doen in overeenstemming met het Gebod en dat Gebod wordt ook Mondelinge Tora genoemd.

Deze mondelinge Tora is neergelegd in de Mishna, de Talmud en de overige rabbijnse bronnen, maar wordt tot op de huidige dag verder ontwikkeld. Voor zover onderdeel van de Tora, schriftelijk zowel als mondeling, heeft de halacha de status van openbaring, woord van God. Maar omdat de halacha steeds tot verdere ontplooiing wordt gebracht in de concrete discussies en verordeningen van de rabbijnen, heeft ze ook die mate van de betrekkelijkheid die kleeft aan alles wat door menselijk handelen tot stand komt. Halacha is strikt en absoluut, maar kan op plooibare en soepele wijze worden toegepast. Ze is fundamenteel en diepzinnig, maar ook alledaags, uiterst prozaïsch en gedetailleerd.

Dat brengt ons op een ander punt. Halacha betekent wet in een zeer brede zin van het woord. De opsomming van de inhoud van de Mishne Tora die boven is gegeven laat dat al zien. De theologische vraagstukken uit het *Sefer ha-Madda* zijn van een geheel andere orde dan de regels voor het gebed van de enkeling of de gemeenschap (*Sefer ha-Ahava*) of de gebruiken voor de verschillende feesten van het liturgische jaar (*Sefer ha-Zemannim*). De uitgebreide rituelen van de Tempelcultus (b.v. in *Sefer ha-Avoda*) behoren evenzeer tot de halacha als de regels voor verwerving van eigendom, koop en verkoop (*Sefer ha-*

Kinjan). Zo zullen we ook zien dat bij de Regels voor het Gedrag en die voor Boete en Berouw dingen aan de orde komen die volgens onze huidige maatstaven eerder tot de beschaafde omgangsvormen of de voedingsleer dan tot de sfeer van de wet behoren. Het begrip halacha echter dekt dit brede scala geheel.

Hoewel halacha en ethiek veel met elkaar gemeen hebben, kunnen we ze niet aan elkaar gelijk stellen. Ook in dit opzicht is halacha een veel breder begrip. Toch is Maimonides wel geneigd de ethische strekking van de halacha te benadrukken. De Geboden hebben tot doel die deugden te bevorderen, die leiden tot de ware kennis van God. In de hier vertaalde tractaten is die tendens zeer duidelijk, maar ook voor de hele Mishne Tora geldt, dat Maimonides geneigd is ethische strekking toe te kennen aan halachische regels.¹¹

Aldus is de halacha in zijn volle breedte veruit het belangrijkste element van de joodse traditie en tevens het belangrijkste voertuig ervan. De halacha beschikt sinds de dagen van de Mishna en de Talmud over een eigen specifieke terminologie, die is gebaseerd op het Hebreeuws van de Tora, maar die in de rabbijnse tijd sterk werd uitgebreid. Ook de Mishne Tora behoort tot de halachische literatuur en draagt daar met zijn standaardterminologie alle sporen van, al moet gezegd worden dat Maimonides bewust heeft gekozen voor een duidelijke, exclusief Hebreeuwse stijl zonder de Aramese bijmengingen die zo kenmerkend zijn voor de latere rabbijnse literatuur.

We bespreken nog een aantal specifieke kenmerken van de Mishne Tora.

De meest functionele indeling van de Mishne Tora is niet die in de boven opgesomde 14 boeken, maar die in de verscheidene 'tractaten'. Deze hebben allemaal als titel 'De halacha van ...' (*Hilchot ...*; door ons vertaald als: 'De Regels van...'), gevolgd door het specifieke onderwerp dat besproken zal worden. De tractaten van het eerste boek zijn boven al genoemd. Het zijn de titels van deze tractaten die bij de aanhaling van teksten uit de Mishne Tora en bij verwijzingen worden gebruikt. Het zijn er in totaal 89. De meeste uitgaven beginnen met een opsomming van de 14 boeken en de tractaten die ze bevatten.

Ieder tractaat begint met de specificatie van de bijbelse Geboden over het onderwerp in kwestie. Dat kunnen er veel zijn, maar ook weinig. Zo worden aan het begin van het tractaat over de Afgoden-

dienst (*Hilchot Avoda Zara*) maar liefst 51 bijbelse Geboden opgesomd, die vervolgens in de tekst worden behandeld, terwijl er bij toch ook belangrijke zaken als Boete en Berouw (*Hilchot Teshuva*) en het bidden van het Shema-gebed (*Hilchot Keri' at Shema*) ieder slechts één, en bij Torastudie (*Hilchot Talmud Tora*) slechts twee Geboden ter sprake komen. Deze specificatie van de Geboden is ook opgenomen in de zojuist genoemde opsomming van de inhoud voorin het boek. De Geboden vormen echter niet het eigenlijke organisatieprincipe van de tractaten. Maimonides behandelt zijn onderwerpen steeds op hun eigen merites en hij geeft ze een plaats binnen de grote structuur die hij op grond van inhoudelijke criteria aan het gebouw van de halacha heeft gegeven. Zo zal hij in het geval van de Regels voor het Dagelijkse Gebed (*Hilchot Tefilla*) eerst uiteenzetten hoe en waarom het dagelijkse gebed, dat in de bijbel als zodanig niet duidelijk wordt genoemd, door de rabbijnen in de halacha is opgenomen. In het geval van de Regels van het Gedrag zet hij eerst de basisgedachte van de ethiek van Aristoteles en het rabbijnse concept van de *Imitatio Dei* tegenover elkaar, voordat de Geboden behandeld worden. Daarentegen is in de Regels voor Boete en Berouw het bijbelse Gebod tot belijdenis van schuld het uitgangspunt.

Zoals Maimonides in zijn woord vooraf al aankondigde, verwoordt hij in de Mishne Tora de traditie volstrekt op eigen gezag. Maar naar de inhoud blijft hij uiteraard trouw aan de traditie, zoals die verwoord is in de klassieke bronnen van het rabbijnse Jodendom. Daarom spreekt in de Mishne Tora niet alleen Maimonides, maar spreken ook de bronnen.

De verhouding van Maimonides tot zijn bronnen is een van de meest ongrijpbare trekken van het werk. De bronnen zijn in de Mishne Tora duidelijk aanwezig. We komen ze tegen in drie verschillende gedaanten. Expliciete bijbelcitaten duiken meestal op tegen het einde van een bepaalde uiteenzetting, meestal keurig ingeleid met de daarvoor gangbare formules. Zo zet Maimonides het zojuist besprokene kracht bij of citeert hij het specifieke Gebod waarop de voorafgaande halacha berust. Een enkele maal is het citaat niet helemaal correct of hebben we te maken met een contaminatie van van twee inhoudelijk verwante verzen. Soms noemt Maimonides de bijbelse auteur bij name – vaak is dat Salomo – maar meestal ontbreekt iedere nadere aanduiding. In een enkel geval wordt de bijbeltekst gevolgd door een uitleg ontleend aan de klassieke rabbijnse bronnen.

Het tweede soort citaten zijn expliciete aanhalingen uit de rabbijnse literatuur, vrijwel nooit voorzien van een plaatsaanduiding, maar wel vaak met een formule als: 'Onze Wijzen zeiden'. Niet zelden heeft Maimonides het citaat, bewust of onbewust, enigzins aangepast en bestaat de aanhaling uit een combinatie of samenvatting van verschillende plaatsen, laat hij gedeelten weg of verandert hij de volgorde; soms kiest hij andere woorden of termen. Deze werkwijze verradt het gezag dat Maimonides zichzelf toekende bij zijn verwerking van de traditie.

Nog duidelijker, of zo men wil onduidelijker, wordt Maimonides' houding wanneer we kijken naar de impliciete citaten. Een aparte plaats nemen de impliciete bijbelcitaten in, die meestal niet meer dan een ornamentele functie hebben; het komt voor dat Maimonides om stylistische redenen bijbelse taal verkiest. Gecomplieerder ligt de zaak bij de impliciete Talmudcitaten. De kenner van de rabbijnse literatuur wordt bij het lezen van de Mishne Tora onophoudelijk herinnerd aan passages uit Mishna, Talmud en Midrashim. Een groot aantal daarvan zal hij kunnen identificeren en opzoeken. Maar al snel doet zich in verhevigde mate voor wat bij de expliciete citaten ook al opviel. Maimonides gaat zeer eigenmachtig met zijn bronnen om en vaak blijkt het niet goed mogelijk de bronnen ondubbelzinnig te identificeren, of aan te geven uit welke elementen Maimonides zijn formulering heeft opgebouwd. Dat geldt niet alleen voor de woordkeus, het geldt ook voor de inhoud. De Mishne Tora is een uitgekende synthese van het immense corpus van de halachische literatuur en het kost veel moeite om deze synthese weer op zijn samenstellende delen te analyseren. Zoals op ieder belangrijk werk uit de joodse traditie, zijn er ook op de Mishne Tora veel commentaren geschreven. Veruit de meeste aandacht gaat daarin uit naar de bronnen van Maimonides' halachische beslissingen en uitspraken. Daarbij komt het feit, dat Maimonides, zoals we met name bij de Regels van het Gedrag zullen zien, ook veel aan niet-rabbijnse bronnen heeft ontleend, hetgeen voor zijn orthodoxe verklaarders een extra stimulans was om voor dit externe materiaal toch rabbijnse bronnen aan te voeren.

De Mishne Tora is zodoende een werk dat in verschillende opzichten op het snijpunt van elkaar kruisende lijnen staat: het is een zeer individuele onderneming, maar vertolkt het collectieve bezit van de halachische traditie; het behandelt de halacha, maar ordent die op

een filosofisch raamwerk. Om die reden is het zowel geprezen als verguisd. Tekenend voor de ambivalentie waarmee de Mishne Tora in het traditionele Jodendom is bejegend, is het feit dat men de enigszins aanmatigende naam die Maimonides zijn werk gaf, heeft veranderd – met een toespeling op het laatste vers van de Tora – in *Ha-Jad ha-Chazaka*, de ‘Sterke Arm’ waarmee Mozes het volk Israel leiding gaf.¹² Zo is de ‘Jad’ niet het exclusieve standaardwerk geworden dat Maimonides voor ogen stond, maar het heeft zijn eigen plaats onder de klassieke werken van het Jodendom altijd behouden.

3. De Regels van het Gedrag¹³

Zoals we reeds hebben gezien, maken de Regels van het Gedrag, de *Hilchot De’ot*, deel uit van het eerste boek van de Mishne Tora, het Boek van de Kennis (*Sefer ha-Madda’*), waarin Maimonides de meest elementaire halacha bespreekt.

Maimonides’ behandeling van de Regels van het Gedrag rust op twee polen, waardoor dit tractaat een prachtig voorbeeld is van het synthetische karakter van de Mishne Tora dat we boven hebben uiteengezet. Niet alleen geeft Maimonides de gebruikelijke synthese van de bijbelse Geboden met de halachische literatuur van de klassiek-rabbijnse periode voor zover die uitspraken doet over het gedrag en de omgang van de mensen onderling, ook baseerde hij zijn Regels van het Gedrag op de Leer van het Midden van Aristoteles. Halacha en filosofie verkeren hier onder een dak.

Wat is de halacha waarop de *Hilchot De’ot* gebaseerd worden? Zeven van de elf Geboden die aan het begin van ons tractaat staan,¹⁴ zijn ontleend aan de bijbelse pericoop Lev. 19, een hoofdstuk dat als geheel handelt over de levensheiliging:

16. Gij zult onder uw volksgenoten niet als lasteraar rondgaan; gij zult uw naaste niet naar het leven staan: Ik ben de Heer.

17. Gij zult uw broeder in uw hart niet haten; openlijk zult gij uw volksgenoot terechtwijzen en niet terwille van hem zonde op u laden.

18. Gij zult niet wraakzuchtig en haatdragend zijn tegenover de kinderen van uw volk, maar uw naaste liefhebben als uzelf: Ik ben de Heer. (vert. NBG)

De basisgedachte van deze verzen, en van heel Lev. 19, is dat het volk heilig moet zijn, omdat de Heer heilig is. Deze aansporing tot navolging van de eigenschappen van God, de zgn. ‘Imitatio Dei’, vormt de basis van Maimonides’ uitwerking van het halachische aspect van het gedrag. Dat blijkt te meer uit het feit dat de eerste twee Geboden van de elf die hij hier opsomt ook de *Imitatio Dei* leren:

Dat men op God moet gelijken in Zijn wegen.

Dat men moet aanhangen hen die Hem kennen.

De stelling dat God zich in Zijn eigenschappen aan Israel heeft laten kennen om hen te leren hoe zij zich dienen te gedragen, wordt door de rabbijnen duidelijk onder woorden gebracht¹⁵ en Maimonides verwijst daar expliciet naar:

Zo heeft men ons uitdrukkelijk dit Gebod geleerd: Zoals Hij genadig wordt genoemd, weest ook gij genadig; zoals Hij barmhartig wordt genoemd, weest ook gij barmhartig; zoals Hij heilig wordt genoemd, weest ook gij heilig. (I, 6)

Op God gelijken en Hem aanhangen betekent: Zijn weg te volgen door heilig te zijn zoals God heilig is. Het zijn vooral de wijzen die hierin het voorbeeld kunnen geven, en de praktijk van de *Imitatio Dei* is dan ook dat men zich aansluit bij degenen die Hem kennen. Het doel van het juiste gedrag is dat het niet alleen de mens in staat stelt om zo op de beste wijze de Geboden te vervullen, maar ook om zich te disponeren voor het hoogste doel in het mensenleven, voor zover dat voor hem bereikbaar is: de waarachtige kennis van God. Het valt Maimonides niet moeilijk de genoemde bijbelse Geboden uit te werken in aansluiting aan wat de rabbijnen leerden over het menselijke gedrag, want de rabbijnse literatuur als geheel heeft een sterk ethische strekking. Het duidelijkst zien we dat in de laatste drie hoofdstukken van ons tractaat, die het concrete gedrag voorschrijven, zoals het vermijden van roddel en achterklap en het bestrijden van wantrouwen. Sterk op de voorgrond treedt in dergelijke passages het Mishnatractaat *Avot*, dat dan ook herhaaldelijk expliciet door Maimonides wordt geciteerd. Deze verzameling wijsheidsspreuken van de vroege generaties van rabbijnen is binnen de rabbijnse literatuur een belangrijke tekst, die zelfs in de liturgie is opgenomen.¹⁶ Het is

begrijpelijk dat Maimonides een dergelijke bekende tekst graag voor zijn doel gebruikt.

Ook voor het juiste begrip van de wat problematische titel van ons tractaat, Hilchot De'ot, hebben we een passage uit Avot nodig. *De'ot* (meervoud van *de'a*) betekent letterlijk 'meningen', 'kennis', maar in Avot V, 11 wordt de term in een speciale betekenis gebruikt:

Er zijn vier typen (*middot*) van *de'ot*:

Wie gemakkelijk boos wordt en zich gemakkelijk laat sussen – die heeft evenveel gewonnen als verloren.

Wie moeilijk boos wordt en zich moeilijk laat sussen – die heeft evenveel verloren als gewonnen.

Wie moeilijk boos wordt en zich gemakkelijk laat sussen – die is een vrome (*chasid*).

Wie gemakkelijk boos wordt en zich moeilijk laat sussen – die is een zondaar (*rasha'*).

In deze context slaat *de'ot* duidelijk niet op kennis, maar duidt het de karaktereigenschappen aan die het gedrag van een mens bepalen. In die zin is de term door Maimonides gebruikt om er het ethische deel van de halacha mee aan te duiden. Om de juiste betekenis te vatten moeten we het dan ook soms met 'eigenschappen', maar meestal met 'gedrag' vertalen. Toch blijft de oorspronkelijke betekenis van het woord *de'ot*, 'kennis', in dit geheel een rol spelen. Maimonides kan deze door de bronnen geautoriseerde term zo goed gebruiken, omdat de basisbetekenis ervan strookt met zijn filosofische kijk op het onderwerp. Ook al ademen Maimonides' Regels van het Gedrag onmiskenbaar de geest van de rabbijnse ethiek, het uitgangspunt van waaruit Maimonides zijn betoog opzet, is een geheel ander. We raken hier aan de filosofische component van Maimonides' ethiek.

Direct al in het eerste hoofdstuk zet hij ons uiteen, dat de rechte weg die de mens dient te bewandelen, de weg van het midden is en dat men gedrag dat afwijkt van dat midden dient te corrigeren. Zoals men een kwaal met medicijnen en een juiste leefwijze kan genezen, zo corrigeert men verkeerd gedrag door middel van de juiste inzichten op grond waarvan men andere gewoonten kan aanleren. Omdat de mens verplicht is zijn karaktereigenschappen (*de'ot*) vorm te geven overeenkomstig zijn inzichten (*de'ot*) aangaande wat goed en behoorlijk is, zijn deze het die zijn gedrag (*de'ot*) bepalen.

Dit nu is in een zeer doorzichtig gewaad en in tamelijk vereenvoudigde vorm de aristotelische Leer van het Midden, die in de zgn. *Ethica Nicomacheia* door de grote wijsgeer was uitgewerkt. Maimonides kende deze leer via Arabische vertalingen en in de vormgeving van Arabische filosofen. Het was met name een geschrift van de beroemde aristotelicus Abu Nasr Mohammed al-Farabi (ca. 870-ca. 950), getiteld 'Spreuken van de Staatsman' (*Fusul al-Madani*), dat Maimonides' weergave beïnvloedde. Aldus heeft Maimonides voor zijn Regels van het Gedrag de aristotelische Leer van het Midden tot uitgangspunt gekozen en daarmee in ons tractaat een van de duidelijkste voorbeelden van de rol van de filosofie in zijn werk gegeven, waarbij het opmerkelijk is dat hij in onze tekst nergens gewag maakt van de externe herkomst van de leer.

De Regels van het Gedrag zijn overigens niet de enige tekst waarin Maimonides de Leer van het Midden tot uitgangspunt van zijn ethiek heeft genomen. Een andere, nogal uitvoerige tekst over dit onderwerp zijn de zgn. 'Acht Hoofdstukken' (*Samanat al-Fusul*), een van de uitweidingen in het Mishnacommendaar, waarin Maimonides in acht hoofdstukken zijn ethiek uiteenzette. We vinden daar, in de vorm van een inleiding op het tractaat Avot, in uitvoeriger en meer betogende trant dezelfde opvattingen als in de Regels van het Gedrag, hoewel het halachische aspect, dat in de Mishne Tora sterk benadrukt is, er een geringere rol speelt. In deze tekst is Maimonides duidelijker over de herkomst van de Leer van het Midden en vermeldt hij aan het begin het feit dat hij zijn gedachten ook ontleende aan de filosofen der volkeren, oude zowel als nieuwere.¹⁷ De Acht Hoofdstukken laten zich uitstekend als apart tractaat lezen. Ze hebben in Hebreeuwse vertaling, onder de titel *Shemona Perakim*, dan ook grote verspreiding gevonden.¹⁸

Wat moeten we denken van het feit dat Maimonides zonder nadere verklaring of rechtvaardiging de halacha behandelde op basis van een onversneden aristotelische leer? De traditionele commentatoren op de Mishne Tora hebben pogingen gedaan om de Leer van het Midden terug te vinden in de rabbijnse bronnen, een mogelijkheid waarvan ook Maimonides zelf gewag maakt (I, 4). Maar deze pogingen kan men niet geslaagd noemen. Doorslaggevend is echter, dat Maimonides bij dit uitgangspunt niet blijft staan. De Leer van het Midden van Aristoteles lijkt op het eerste gezicht wel zeer helder en overtuigend, maar er schuilt daar toch een probleem. Aristoteles

geeft namelijk toe dat de middenweg tussen twee extreme karaktertrekken en het gematigde gedrag dat men daarop moet baseren, niet een rekenkundig en exact becijferbaar midden kan zijn. Het juiste midden moet worden bepaald en afgestemd op de persoon om wie het gaat. Voor iemand die van nature lui is, ligt de middenweg van gepaste ijver dichter bij de pool van de rusteloosheid dan voor iemand die van nature al onrustig en energiek is. Moed als juiste midden tussen lafheid en roekeloosheid ligt voor de krijger ergens anders dan voor de staatsman. Deze erkenning van het individuele karakter van de deugden verleent Aristoteles' deugdenleer iets zeer betrekkelijks. Wie bepaalt dat juiste midden en welke criteria legt men daarvoor aan? En wanneer men tekort schiet, hoe geraakt men op de goede weg? Aristoteles verwijst voor goede raad naar de wijze en verstandige, net zoals men bij ziekte de hulp inroept van een dokter. De wijze weet op grond van zijn inzicht en ervaring wel wat goed is. Ook Maimonides gaat ervan uit dat mensen heel verschillend zijn en dat voor een ieder het juiste midden naar zijn aard en zijn omstandigheden bepaald moet worden. Net zoals er ziekten van het lichaam zijn, zijn er ziekten van de geest en die moeten genezen worden. 'Wat kan dan dienen tot herstel van deze ziekten van de geest? Men gaat daarvoor naar de wijzen, want zij zijn de geneesheren van de ziel' (II, 1). Nu is de wijze juist degene, die Gods Geboden kent en die op Zijn wegen gaat (Hfdst. V en VI), zodat er geen onduidelijkheid over de normen hoeft te bestaan:

[10] Wij nu zijn geboden om de middenweg te bewandelen, de goede en rechte weg, waarvan er geschreven staat: 'En in Zijn wegen zult gij gaan' (Deut. 28, 9). ...

[12] En omdat de benamingen die aan de Schepper worden gegeven, aanduidingen zijn van de middenweg die wij dienen te gaan, heet deze weg dan ook de Weg des Heren. Dat is de weg die onze vader Abraham aan zijn kinderen onderwees, zoals er geschreven staat: 'Want Ik heb hem gekend, opdat hij zijn kinderen en zijn huis na hem zou gebieden en zij de weg des Heren zouden onderhouden' (Gen. 18, 19). En hij die deze weg bewandelt, brengt voorspoed en zegen over zichzelf, zoals er geschreven staat: 'Opdat de Heer over Abraham brenge al wat Hij over hem gesproken heeft' (Ibid.). (II, 5, 7)

Het is de weg van de 'Imitatio Dei' waarvan boven al sprake was:

Zoals Hij genadig wordt genoemd, weest ook gij genadig; zoals Hij barmhartig wordt genoemd, weest ook gij barmhartig; zoals Hij heilig wordt genoemd, weest ook gij heilig. ... Zo hebben [de profeten] laten weten, dat dit de goede en rechte wegen zijn en dat de mens verplicht is zich deze, zoveel hij kan, eigen te maken. (I, 6)

Maimonides gaat in zijn vrije opstelling tegenover de Leer van het Midden, die hij zo duidelijk verbindt aan de normen van de Tora, nog een stap verder, wanneer hij ook aan de *chasid*, de toegewijde vrome, in zijn deugdenleer een plaats geeft:

5. Degene die erg precies is op zijn gedrag en toch een beetje naar deze of gene zijde van het gemiddelde afwijkt, die wordt een vrome (*chasid*) genoemd.

[9] Hoe is dat? Hij die zich verre houdt van hoogmoed en daarbij in de richting van het andere uiterste neigt en zeer nederig wordt, die heet een vrome en dat is de eigenschap der vroomheid (*middat chasidut*). Maar wie zich slechts tot het midden daarvan verwijderd en bescheiden wordt, die wordt een wijze genoemd en hij houdt zich aan de eigenschap der wijsheid. En zo zit het ook met de andere gedragingen. Vroegere vromen waren gewoon hun gedrag van de middenweg te doen afwijken in de richting van een van beide uitersten. De ene keer week hun gedrag af in de richting van het ene uiterste en de andere keer in de richting van het andere, en dat heet 'over de grenzen van het recht'. (I, 5)

3. [6] Er zijn vormen van gedrag waarin het een mens verboden is zich gematigd te gedragen en waarin men zich tot het uiterste van het ene einde dient te verwijderen. Dat is met name de hoogmoed. Want de goede weg is niet dat een mens gewoon bescheiden is, maar men dient nederig te zijn en ten zeerste onderworpen. Daarom staat er van onze leermeester Mozes 'zeer bescheiden' (Num. 12, 3) en niet gewoon bescheiden (*anaw*). Daarom ook hebben de Wijzen bevolen: Wees zeer, zeer nederig, en hebben zij gezegd dat hij die hoogmoedig is, een godloochenaar is, omdat er geschreven staat: '(Neem

u in acht ...), dat uw hart zich niet verheffe en gij de Heer uw God zult vergeten' (Deut. 8, 14). Verder hebben zij gezegd: De ban over een (geleerde) in wie hoovaardigheid (schuilt), al is het slechts gedeeltelijk. (II, 3)

Zowel de *Imitatio Dei* als de *Middat Chasidut* vullen de Leer van het Midden aan en laten zien dat Maimonides zich hier uiteindelijk door bijbelse tradities in hun rabbijnse uitwerking laat leiden. De Regels van het Gedrag zijn dan ook een bijzonder fraai voorbeeld van de manier waarop Maimonides 'Jerusalem' en 'Athene' bij elkaar brengt.

4. De Regels van Boete en Berouw¹⁹

De opbouw van ons tweede tractaat verschilt aanzienlijk van die van de Regels van het Gedrag. Daar waren de uitgangspunten de Leer van het Midden van Aristoteles en het rabbijnse ethische concept van de *Imitatio Dei*, op basis waarvan Maimonides de bijbelse Geboden en de rabbijnse halacha uitwerkte. Hier wordt tot uitgangspunt genomen het ene bijbelse Gebod waarop het concept van Boete en Berouw berust. Dit Gebod is het voorschrift van Num. 5, 6-7 om zonden te belijden en naar vermogen de gevolgen ervan te herstellen:

Wanneer iemand, man of vrouw, een of andere zonde doet, die mensen begaan, en daardoor ontrouw wordt tegenover de Heer, zodat hij een schuld op zich laadt, dan zullen zij die zonden belijden, die zij begaan hebben; en daarna de volle waarde van wat hij schuldig is, vergoeden, vermeerderd met een vijfde, en dat geven aan degene tegenover wie hij zich schuldig gemaakt heeft. (vert. NBG)

In bijbelse tijden, en zolang het tempelritueel nog bestond, was deze belijdenis verbonden met de offers. Het was het offer dat, met de daarbij behorende belijdenis van schuld, de verzoening van het kwaad teweegbracht. Het duidelijkst was dit het geval in het ritueel van de Grote Verzoendag, dat gekenmerkt werd door een nadrukkelijke schuldbelijdenis ter verzoening van de zonden van heel Israel (Lev. 16).

De rabbijnen hebben aan dit tamelijk ritualistische geheel van belijdenis en verzoening echter een element toegevoegd, dat in de boe-

ken van de profeten en andere bijbelschrijvers wel genoemd wordt maar nog niet als zelfstandig concept is uitgewerkt. Dat is de *Teshuva*. Het concept *Teshuva* is de uitdrukking van de gedachte dat schuldbelijdenis alleen geldig kan zijn als men het oprecht meent. Alleen wie berouw heeft en zich voorneemt niet weer te zondigen, kan verwachten dat zijn schuld gedelgd zal worden. De teloorgang van het offerritueel was er de oorzaak van dat de rabbijnen het geestelijke aspect van *Teshuva* benadrukten. In de woorden van Maimonides:

Sinds de tijd dat de tempel niet meer bestaat en het altaar der verzoening er niet meer is, rest ons slechts *Teshuva*. (I, 3)

Om die reden stapt Maimonides dan ook snel over van de behandeling van het bijbelse Gebod van schuldbelijdenis en de verzoening daaraan verbonden, naar het aspect van Boete en Berouw. Wat is *Teshuva*? Het woord betekent letterlijk 'omkeer', maar daar komen een paar belangrijke nuances bij. *Teshuva* is niet alleen het omkeren op de weg van het kwaad, waarbij men zich voorneemt het niet meer te doen, maar ook de wroeging en spijt over het kwaad dat men heeft bedreven (zie bv. I, 4) en het voornemen boete te doen, d.w.z. te herstellen wat men kapot heeft gemaakt (I, 5). Dit complex van betekenissen van het woord *Teshuva* vangt men het beste in de dubbelvertaling 'Boete en Berouw', hoewel het, samen met het werkwoord *shuv* waarvan het is afgeleid, soms beter met boetvaardigheid, (tot) inkeer (komen), bekering/zich bekeren vertaald kan worden. Ook in dit geval, net als bij de term *de'ot*, is een plooibare vertaling de beste.

De rabbijnse bronnen spreken veel over *Teshuva*. Het is een van de belangrijkste concepten van de rabbijnse theologie en wordt, behalve als ingrediënt voor de juiste verhouding tot God en van de mensen onder elkaar, ook gezien als voorwaarde voor de verlossing en de komst van de Messias. Maimonides had dus in de rabbijnse bronnen materiaal te over en het is duidelijk merkbaar dat hij daar in zijn uiteenzettingen graag plaats voor wil inruimen. Zo berust geheel I, 4, waar het effect van *Teshuva* op de verschillende soorten overtredingen wordt beschreven, op een Talmudische passage en Maimonides laat zich de gelegenheid om deze classificatie over te nemen niet ontgaan. De laatste paragrafen van Hfdst. II, die handelen over de vraag hoe men *Teshuva* effectief in praktijk moet brengen, berus-

ten op de bewerking van o. a. een fragment van het Talmudtractaat Joma (de Grote Verzoendag). Hfdst. IV bevat een typisch Maimonidische systematisering van 24 zaken die Teshuva in de weg kunnen staan, die inhoudelijk geheel in de lijn van de rabbijnse ethiek ligt. Vanuit de bronnen gezien is de verbinding die Maimonides in III, 5[13] legt tussen Teshuva en het begrip Toekomstige Wereld minder vanzelfsprekend. Teshuva is nodig om de juiste verhouding tot God te herstellen en alleen de juiste verhouding tot God verzekert de mens van een aandeel aan de Toekomstige Wereld. Het begrip Toekomstige Wereld is rabbijns en duidt globaal gesproken op het loon der gehoorzaamheid aan de Geboden dat de rechtvaardige in het hiernamaals of in het laatst der dagen te wachten staat. Maimonides introduceert het begrip hier op grond van een bekende tekst uit de Mishna (Sanhedrin X, 1), die gans Israel een aandeel aan de Toekomstige Wereld toezegt, met uitzondering van een aantal zondaren. Om deze zondaren gaat het hem hier. In totaal 24 categorieën zondaars somt hij op, die onvoorwaardelijk zijn aangewezen op het doen van Teshuva willen zij de Toekomstige Wereld beërven. Zo trekt Maimonides langs de negatieve weg de contouren van wat hij essentieel acht voor het behoren tot 'gans Israel'.

Bij een eerdere gelegenheid had Maimonides deze zelfde Mishnapassage aangegrepen om de essentie van het Jodendom op positieve wijze te beschrijven. In zijn Mishnacommentaar laat hij de uitleg van Sanhedrin X, 1 voorafgaan van een uiteenzetting die in dertien punten de principes van het geloof beschrijft. Deze tekst is zeer bekend geworden en wordt wel de Geloofsbelijdenis van Maimonides genoemd; hij is herhaaldelijk als apart tractaat, gewoonlijk in Hebreeuwse vertaling, uitgegeven. In sterk verkorte vorm is de 'Geloofsbelijdenis' zelfs opgenomen in de gebedenboeken.²⁰

Deze dertien Geloofsprincipes zijn de volgende:

1. Het bestaan van God, 2. Gods eenheid, 3. Zijn onlichamelijkheid, 4. Zijn eeuwigheid, 5. dat men Hem alleen zal dienen (aanbidden), 6. de mogelijkheid van profetie/openbaring, 7. het profeetschap van Mozes, 8. dat de Tora geopenbaard is, 9. en onveranderbaar, 10. Gods alwetendheid en voorzienigheid, 11. dat gehoorzaamheid wordt beloond en overtredingen bestraft worden, 12. de komst van de Messias, 13. de opstanding der doden. Ieder die aan deze punten vasthoudt kan, indien hij de Geboden houdt en bereid is tot Teshuva, verzekerd zijn van een aandeel aan de Toekomstige Wereld.

Een aantal van de genoemde principes kennen we als de Geboden die Maimonides in zijn opsomming van de 613 Geboden als belangrijkste boven aan de lijst had gezet: het weten van Gods bestaan (principe 1), Zijn eenheid (2), Zijn voorzienigheid (10); ook de overige principes zijn voor een deel als Geboden terug te vinden. Dit bepaalt ons bij het feit dat voor Maimonides de Geloofsprincipes tot de halacha behoren. De 24 soorten zondaars die geen aandeel hebben aan de Toekomstige Wereld (opgesomd in Hfdst. III), zijn dan ook met name zij die zich niet houden aan de grote Geloofsprincipes:

Een ketter is 'hij die zegt dat er geen God is (principe 1) en dat de wereld geen Bestierder heeft (10) ... dat er twee zijn of meer (2) ... dat Hij lichamelijk is (3)' ...

Een *apikoros* is 'hij die zegt dat er in het geheel geen profetie is (6); hij die het profeetschap van onze leermeester Mozes ontkent (7); en hij die zegt dat de Schepper de daden der mensen niet kent (10)'.

Een Toralochenaar is 'hij die zegt dat de Tora niet vanwege de Heer is (8) ... ; hij die zegt dat deze Tora is afgeschaft (9)'. Naast genoemde categorieën noemt Maimonides nog 'zij die de opstanding der doden loochenen (13) en die de komst van de verlosser loochenen (12)'. (Vgl. III, 6-8)

Het assortiment grove zondaars dat Maimonides hier opsomt is groter dan het aantal Geloofsprincipes; verschillende klassen kunnen onder één principe vallen en andere vinden we er niet in terug. Maar de overeenkomst tussen de drie aspecten van de halacha met betrekking tot de Toekomstige Wereld: de Geloofsprincipes, de opsomming der Geboden en de categorisering van de zware zondaren in onze tekst, is duidelijk.

Aan het aldus gelegde patroon van de halacha voegde Maimonides nog twee, specifiek filosofische onderwerpen toe. Geheel in overeenstemming met de aard van de Mishne Tora, die niet voor de filosofisch ingewijde was bedoeld, gaat hij niet al te diep op deze punten in, maar het is toch tekenend dat hij ze bespreekt.

In Hfdst. VIII wordt het concept van de Toekomstige Wereld opnieuw opgenomen en inhoudelijk nader bepaald:

1. Het goede dat voor de rechtvaardigen is weggelegd, is het leven in de Toekomstige Wereld, een leven dat de dood niet

kent en een goed waaraan ieder kwaad ontbreekt. ...

2. De Toekomstige Wereld kent geen lichamelijke aanwezigheid. Daar zijn alleen de onlichamelijke zielen der rechtvaardigen, evenals de engelen. En aangezien er geen lichamen zijn, is er ook geen sprake van eten of drinken, noch van enige andere zaak die het menselijke lichaam in deze wereld van node heeft. Ook kent men er niet de situaties waaraan de lichamen in deze wereld blootstaan, zoals zitten en staan, slaap, dood, verdriet, gelach en dergelijke.

Volgens Maimonides is het leven in de Toekomstige Wereld dus volstrekt onvergelykbaar met dat van deze wereld. Wanneer hij dit onlichamelijke bestaan toch nader wil beschrijven, doet hij dat met voorstellingen die stroken met zijn filosofische opvatting over de menselijke ziel en de tegenstelling tussen materie en geest, maar die op nogal gespannen voet staan met traditionele voorstellingen omtrent het leven na dit leven en de opstanding der doden. De voorstellingen die het hiernamaals aan materiële, lichamelijke genoegens verbinden, verklaart hij als beeldspraak, en over de opstanding zwijgt hij. Maar ook de beschrijving van het onlichamelijke bestaan is zeer summier. Toch is het, in samenhang met hetgeen hij over de ziel in de Hilchot Jesode ha-Tora uiteen heeft gezet, duidelijk genoeg. In de Toekomstige Wereld beschikt de ziel over

... kennis en begrip van de werkelijkheid van de Heilige, iets wat [de mensen] in hun duistere, lage lichamelijke niet wisten.

3. De ziel (*nefesh*) waarvan hier sprake is, is niet de ziel (*neshama*) die nodig is voor het lichaam, maar het is de 'vorm van de ziel', die staat voor de kennis van de Schepper en van de separate intelligenties en van de overige feiten, een kennis die zij zich naar de mate van haar vermogen heeft verworven.

Het loon van de Toekomstige Wereld is het onthechte bewust-zijn van Gods tegenwoordigheid in een eeuwig aanschouwen van Zijn wezen, de werkelijke bestemming van de mens en datgene waardoor hij het beeld van God draagt.

Dat is het grote loon dat ieder loon te boven gaat en het hoogste goed, waar alle profeten naar verlangden.

De grootst mogelijke straf is het dan ook, dat men dit loon niet deelachtig wordt en dus naar lichaam en ziel verloren gaat.

Deze sterk vergeestelijkte voorstelling van 'het leven van de Toekomstige Wereld' is zeer organisch in Maimonides' denken ingepast, maar bevindt zich wel op de rand van wat binnen de rabbijnse traditie aanvaardbaar was. Hij veroorlooft zich geen openlijke afwijking, maar verzwijgt die elementen, die ook het menselijke lichaam bij de verlossing betrekken. Met name de Opstanding der Doden ontbreekt hier geheel. Maimonides is daar sterk om bekritiseerd. Bij een andere gelegenheid, in een Arabisch tractaat uit het jaar 1191, heeft hij naar aanleiding van deze kritiek het onderwerp op een traditionelere manier opnieuw behandeld, zoals hij het geloof in de opstanding ook – maar zeer kort – had opgenomen bij zijn Geloofsprincipes. Het valt echter niet te ontkennen, dat de accenten hier in de Regels van Boete en Berouw beduidend anders gelegd zijn. Het is heel goed mogelijk dat Maimonides de lichamelijke aspecten van de verlossing onvermeld liet, om des te meer nadruk te leggen op het ondergeschikte belang van loon en voorspoed in deze wereld (Hfdst. IX) en op de belangeloze liefde tot God (Hfdst. X). Immers ook de dagen van de Messias zag hij als een periode, hoe ideaal en voortreffelijk ook, van de gewone wereldgeschiedenis (vgl. IX, 2 [10]). Zoals gezegd, binnen de eenheid van Maimonides' werk is deze opstelling zeer begrijpelijk. Maar binnen het kader van de traditionele halacha werd zijn scheiding tussen lichamelijke en geestelijke waarden niet altijd gewaardeerd. Nog één andere theologische kwestie heeft Maimonides in dit verband willen behandelen. In Hfdst. V brengt hij het feit ter sprake, dat Teshuva ondenkbaar is als de mens niet zelf de volle vrijheid heeft om terug te komen op zijn verkeerde gedrag.

1. Aan ieder mens is vrijheid van handelen gegeven. Indien hij zich op de goede weg wil begeven en een rechtvaardige wil zijn, dan heeft hij daartoe de vrijheid. Indien hij zich op de kwade weg wil begeven en een zondaar wil zijn, dan heeft hij ook daartoe de vrijheid. ...

2. ... Er is niemand die hem dwingt of over hem beslist of aandrang uitoefent een van beide wegen te gaan, maar de mens zelf slaat uit eigen beweging de weg in die hij wil. ...

4. Indien God zou beslissen of een mens rechtvaardig of zondig zou zijn of indien er iets bestond dat de mens in het diepst

van zijn wezen tot een bepaalde weg, een bepaalde mening of een bepaald gedrag of handeling zou noodzaken, zoals sommige dwaze sterrenwichelaars zich verbeelden, hoe zou Hij ons dan door de profeten kunnen gebieden: doe dit, doe dat niet, verbeter uw wegen ... Wat zou de Tora dan voor zin hebben en met welk recht zou een zondaar bestraft kunnen worden of zou de rechtvaardige loon gegeven kunnen worden. 'Zou de Rechter van heel de aarde geen recht doen?' (Gen. 18, 25).

Het concept van de vrije wil is, net zoals dat van Teshuva, een bij uitstek bijbelse gedachte en Maimonides kan dat ook met talrijke citaten toelichten. Ook de rabbijnen hechtten aan de gedachte dat het leven van de individu niet van te voren bij goddelijke beschikking is vastgelegd, maar dat het op de kritieke punten afhankelijk is van de keuze die hij maakt tussen goed en kwaad. Op de typerende beeldende wijze van de rabbijnen komt dit idee naar voren in de volgende passage.

Wanneer een mens de bijslaap bedrijft met zijn vrouw, geeft de Heilige een teken aan de engel die gaat over de zwangerschap en die Laila (=Nacht) heet. De Heilige zegt tegen hem: Weet dat vannacht een mens gevormd zal worden uit het zaad van Die-en-die. Let op dat drupje, neem het in uw hand. Terstond neemt hij het in de hand en brengt het voor de Schepper en zegt: Ik heb gedaan wat gij gezegd hebt. Wat zal er over dit drupje beslist worden? Dan beslist de Heilige hoe het terecht zal komen, of het manlijk of vrouwlijk zal zijn, of het zwak of heldhaftig, arm of rijk, kort of lang, lelijk of mooi, dik of dun, onderworpen of brutaal zal zijn. Evenzo alles wat hem zal overkomen. Maar of hij rechtvaardig of zondig zal zijn niet! Want die zaak geeft hij in de hand van de mens zelf alleen, want er staat geschreven: 'Zie ik geef heden voor uw aangezicht het leven en het goede, en de dood en het kwaad' (Deut. 30, 15).²¹

Elders wordt dezelfde waarheid in één bondige zin samengevat:

Alles is in de hand van de Hemel (=God), behalve de vrees voor de Hemel (Ber. 33b).

Maar hier staat de filosoof in Maimonides op om de vinger bij een zwakke plek te leggen:

5. [9] Misschien wilt ge zeggen: Maar de Heilige weet toch alles wat zal zijn, voordat het er is? Weet Hij of iemand rechtvaardig is of zondig, of weet Hij het niet? Als Hij weet dat hij rechtvaardig zal zijn, dan is het niet mogelijk dat deze het niet zal zijn. Maar indien ge zegt, dat God wel weet dat iemand rechtvaardig zal zijn, maar dat het toch mogelijk is dat hij zondig zal worden, welaan dan wist Hij de zaak niet ten volle.

Het dilemma is niet nieuw. Al in een klassiek geworden passage uit het tractaat Avot (III, 15) heeft rabbi Akiva de paradox tussen Gods alwetendheid en de menselijke vrije wil aldus bondig weergegeven:

Alles wordt gezien, maar vrijheid is gegeven.

Het is niet de aard van de rabbijnen om te proberen dergelijke paradoxen op te lossen. Voor Maimonides ligt dat anders. De kwestie heeft te maken met het juiste begrip van Gods voorzienigheid en, zoals reeds eerder gezegd, het kennen van Gods eigenschappen – voor zover dat mogelijk is – is het hoogste doel van het mensenleven. Toch blijft hij ook hier spaarzaam met zijn uiteenzettingen:

[10] Weet dan dat het antwoord op deze vraag 'hoger is dan de maat der aarde en breder dan de zee' (vgl. Job 11, 9) en ettelijke grondbeginselen, als bergen zo hoog, zijn ervan afhankelijk. Maar ge behoeft hiervan slechts te weten en te begrijpen wat ik u zal zeggen.

Hij verwijst naar het eerste tractaat van de Mishne Tora, de Hilchot Jesode ha-Tora II, 10, waar hij het nodige over Gods alwetendheid in een intrigerende en bekend geworden filosofische formule heeft samengevat. Men moet namelijk weten dat bij God de Kenner, de kennis en het gekende samenvallen.²²

Daarmee valt de tegenstelling tussen Zijn alwetendheid en de vrijheid van de mens om zijn eigen weg te kiezen, weg, wat niet wegneemt dat uiteindelijk de menselijke geest niet bij machte is dit probleem te vatten:

Wat deze zaak betreft, de mond heeft niet de kracht om erover te spreken, noch het oor om ernaar te luisteren, noch het mensenhart om het ten diepste te begrijpen.

In de Gids der Verdooden komt Maimonides uiteraard op dit probleem terug. In dat verband kan hij veel uitvoeriger zijn en de hoofdstukken gewijd aan Gods voorzienigheid (III, 8-24) behoren tot de meest indrukwekkende van de middeleeuwse joodse theologie.

Hoofdstuk VI, dat op deze uiteenzetting volgt, is gewijd aan al die bijbelse passages waarin het goddelijke oordeel de mens zijn vrijheid schijnt te ontnemen. Ook dit is een bij uitstek theologisch onderwerp dat hier staat tengevolge van Maimonides' beslissing het probleem van de vrije wil te behandelen, maar dat met de concrete halacha niet direct te maken heeft.

5. Deze vertaling

De Mishne Tora is een groot en voor het merendeel technisch werk. Het behoort tot de klassieke teksten van het Jodendom. In de standaarduitgaven wordt de tekst op iedere bladspiegel omgeven door een aantal traditionele commentaren, zoals dat ook bij de Talmud en andere belangrijke teksten gebruikelijk is. Door de tijd heen heeft de Mishne Tora nogal geleden onder de ingrepen van goed bedoelende uitgeverij en drukkers, die de tekst op talloze plaatsen veranderden en aanpasten. Voor onze vertaling is daarom gebruik gemaakt van een nieuwe editie van de Israelische geleerde Josef Qafih, die zich voornamelijk baseerde op een aantal betrouwbare manuscripten van Jemenitische herkomst. De joden van Jemen zijn altijd toegewijde hoeders van de klassieke teksten van het Jodendom geweest en tevens grote bewonderaars van Maimonides. Vergelijking met andere betrouwbare teksten van de hand van Maimonides (waaronder een wellicht eigenhandig geschreven tekst van het Commentaar op de Mishna) toont aan dat de Jemenitische versies getrouw de bedoeling van de auteur plegen weer te geven. Qafih zelf vertaalde en annotateerde reeds het Commentaar op de Mishna en de Gids der Verdooden in modern Hebreeuws en voorzag die van verklarende noten. Ook zijn uitgave van de Mishne Tora is voorzien van uitvoerige verklaringen, die er voornamelijk op gericht zijn Maimonides' gebruik van de

klassieke bronnen te belichten en de uitspraken van de Mishne Tora te plaatsen binnen het kader van het overige werk van Maimonides. Qafih stamt uit een familie van Jemenitische geleerden en hij baseert zich voornamelijk op traditionele joodse bronnen. Zeer groot is zijn kennis van de commentaarliteratuur op de Mishne Tora.

In onze vertaling is de tekst van Qafih getrouw gevolgd. Slechts een enkele keer was er aanleiding om op andere lezingen in te gaan. Qafih gebruikt een indeling in paragrafen die veel gedetailleerder is dan de gebruikelijke. Uiteraard is in onze vertaling de standaardindeling gevolgd, maar omdat het mogelijk is dat die van Qafih meer navolging zal vinden, is zijn nummering tussen [] toegevoegd.

De aard van de Mishne Tora brengt met zich mee dat het werk, evenals het Commentaar op de Mishna en anders dan de Gids der Verdooden, slechts zeer selectief in moderne talen vertaald is. Met uitzondering van de beoogde complete vertaling in de Yale Judaica Series, die nog lang niet is voltooid, beperkten de vertalers zich tot gedeelten die hun speciale belangstelling hebben. Dat geldt ook voor de onderhavige vertaling. In de 17de eeuw ontdekten christelijke geleerden de Mishne Tora als een geriefelijke toegang tot die joodse wetten en tradities waar zij meer van wilden weten. In de moderne tijd zijn het vooral de filosofisch en theologisch getinte delen van de Mishne Tora die de aandacht trekken. Het is dan ook geen wonder dat het Boek der Kennis, het eerste van de veertien delen en tevens het kader voor onze tractaten, ruimschoots het meest vertaalde is.

Nog een enkel woord over de wijze van vertalen. De vele bijbelteksten die Maimonides aanhaalt, zijn vertaald met het oog op hun functie in het betoog, zodat ze kunnen afwijken van de gangbare Nederlandse vertalingen. Niet zelden is het nuttig de bijbelteksten in hun oorspronkelijke kontekst op te zoeken om te zien waarom ze worden aangehaald. Omdat Maimonides naar algemeen gebruik nogal spaarzaam citeert, is in gevallen waar dat nodig was de tekst aangevuld.

Alleen van expliciete citaten van rabbijnse bronnen is door ons de vindplaats in een noot vermeld, eventueel met een toelichting. Wanneer Maimonides niet letterlijk citeert is dat aangegeven met 'Vgl.'. Een enkele keer was er ook aanleiding om impliciete citaten te identificeren. Boven is reeds uiteengezet dat dit aspect van de Mishne Tora de verklaarders voor grote problemen stelt, zodat in het kader van deze vertaling grote spaarzaamheid geboden was.

De vertaling van rabbijns-Hebreeuwse sleuteltermen en concepten is een erkend probleem. We zagen het al bij de bespreking van de titels van onze tractaten. Als toegift volgt hier een kleine selectie van de belangrijkste vaktermen. Sommige worden in een noot ter plaatse nader verklaard.

karet: de zwaarste straf, die niet door mensenhand, maar door de hand van God wordt voltrokken (zie bv. Boete en Berouw VIII, 1[2]).

mitat Bet Din: de door een bevoegd Sanhedrin opgelegde doodstraf (zie bv. Boete en Berouw I, 2[7]).

zakkai: iemand die op grond van zijn verdienste van schuld is vrijgepleit: een verdienstelijke, een rechtvaardige (zie bv. Boete en Berouw III, 4[8]).

zechut: verdienste, rechtvaardigheid.

tsaddik: iemand die doet wat hij behoort te doen, een rechtvaardige; tegenstelling van *zakkai* en *tsaddik* is de

rasha': een boosaardig iemand, een zondaar.

chasid: de extreem toegewijde vrome.

chacham: de wijze, in specifieke zin de rabbijn; variant:

talmid chacham: de geleerde (zie vooral Gedrag V).

Noten

1. Qafih (zie noot 4) vertaalt het Arabische *man lahu natsafa* ('die rechtvaardigheid heeft') met *ba'al tsedek*; de traditionele Hebreeuwse tekst heeft hier *pera'on we-sachar tov* (straf en loon), hetgeen nog onduidelijker is.
2. Vgl. Berachot 56a; Sanhedrin 37b; zie ook Regels van Boete en Berouw II, 4.
3. Dit is de zgn. Seleucidische jaartelling, die begint in het jaar 311/312 vChr. (zie bv. de *Encyclopaedia Judaica*, 1973, s.v. 'Seleucid Era'). Bedoeld is hier het jaar 1168 van de gangbare christelijke jaartelling en dan is volgens deze mededeling 1138 Maimonides' geboortejaar. Degene die toch de traditie van 1135, overgeleverd door latere geschiedschrijvers als Mozes Zacuto, wil aanhouden (zie boven, p. 9), moet aannemen

dat Maimonides zijn leeftijd hier globaal aangeeft (wat naast het nauwkeurige 23 vreemd lijkt), of dat de tekstoverlevering corrupt is (waartoe de handschriften geen aanleiding geven).

4. Onze vertaling is gebaseerd op de moderne Hebreeuwse vertaling van het oorspronkelijke Arabisch door Y. Qafih, *Mishna im perush rabbenu Moshe ben Maimon*, Jerusalem 1967, Seder Qodashim, pp. 455-456. De traditionele, middeleeuwse Hebreeuwse versie, opgenomen in de Talmudities (tractaat Uqtzin, fol. 77a), geeft hier en daar andere nuances.
5. In Qafih's editie, pp. 46-47.
6. Deze kwestie heb ik uitvoeriger besproken in 'De Grote Adelaar', in: *Ter Herkenning* 13, pp. 148-151.
7. Zie bv. de bekende Mishnapassage Chagiga II, 1: 'Men bestudeert ... het werk van de schepping (*Ma'ase Bereshit*) niet met twee personen en de hemeltrou (*Merkava*) niet met één, tenzij hij een wijze is die het uit eigen inzicht begrijpt.'
8. Maimonides citeert hier Sukka 28a: 'Een grote zaak is de Ma'ase Merkava en een kleine zijn de geschillen (*hawajjot*) van Abbaje en Rava' (vooraanstaande rabbijnen uit de Babylonische Talmud).
9. Er is een publiek dat zich 'slechts' met de halacha bezighoudt en er zijn de filosofisch geschoolden: 'Het is niet de bedoeling van dit boek (nl. de Gids) om helemaal begrijpelijk te zijn voor de gewone man of voor de beginner in de filosofische overdenkingen, en ook niet om diegenen te onderrichten die zich alleen maar hebben beziggehouden met de studie van de Wet, ik bedoel de halacha. De bedoeling van dit boek is de kennis van de Wet in zijn ware betekenis. ...
Mijn woorden in dit onderhavige boek zijn gericht op hem die zich met de filosofie heeft beziggehouden en die kennis heeft van de ware wetenschappen, maar die tegelijkertijd gelooft in de zaken van de Wet.' (*Guide of the Perplexed*, pp. 5, 10.)
10. Vgl. Ber. 5a; in deze passage wordt afgeweken van de gewoonte om onder geboden (*mitswo't*) speciaal de expliciete Geboden van de schriftelijke Tora te verstaan.
11. Zie voor voorbeelden het tweede deel van Epstein, 'Maimonides' Conception of the Law...'
12. Het woord *jad* heeft in het Hebreeuws de getalswaarde 14, het aantal boeken van de Mishne Tora.
13. Een overzicht van de inhoud van dit tractaat staat beneden op pp. 49-50.
14. Vgl. boven p. 20-21, en zie p. 51.
15. Sifre, Ekev par. 49; p. 114.
16. Een Nederlandse vertaling is te vinden in *Siach Jitschak*, pp. 191-216; er zijn verschillende tellingen van de paragrafen in Avot gangbaar, vandaar soms de dubbele aanduiding in onze verwijzingen. Een voorbeeld van een passage uit de Regels van het Gedrag die sterk op Avot leunt vinden we in V, 7, dat handelt over de wijze waarop de geleerde zijn medemensen tegemoet dient te treden. Andere verzamelingen van rabbijnse ethiek zijn bv. de zgn. *Derech Erets*-tractaten; zie bv. M. van Loopik, *De Wegen der Wijzen en de Weg van de Wereld*, 1989.

17. Zie bv. de editie van Gorfinkle, pp. 35-36.
18. Een Nederlandse samenvatting is te vinden in M. Reisel, *Maimonides*, pp. 20-27. Eveneens fundamenteel voor Maimonides' ethiek is de filosofisch getinte beschrijving van de vier levensvervullingen die de mens kan najagen: de bezitsdrang, de lichamelijke ontplooiing, de morele volmaaktheid en de ontplooiing van de geestelijke/verstandelijke vermogens (Gids der Verdooden III, 54; Pines, pp. 634-635).
19. Een overzicht van de inhoud van dit tractaat staat beneden op p. 81-82.
20. Zie *Siach Jitschak*, pp. 384-385; ook het gedicht *Jigdal* (aldaar pp. 2-3) is er een bewerking van.
21. Midrash Tanchuma, Pekude 3 (fol. 133a); zie ook Urbach, *The Sages*, pp. 245 e. v.
22. Deze formule, die teruggaat op Aristoteles zelf, behandelt Maimonides uitvoerig in de Gids der Verdooden I, 68; Pines, pp. 163-166, en zie ook aldaar p. xcvi.

Literatuur

- Aristoteles, *The Nicomachean Ethics*, with an English translation by H. Rackham (London/New York, 1926).
- Avot, zie: *Siach Jitschak*...
- I. Epstein, 'Maimonides' conception of the Law and the ethical trend of his Halachah', in: I. Epstein (ed.), *Moses Maimonides 1135-1204. Anglo-Jewish Papers in connection with the Eighth Centenary of his birth* (London, 1935), pp. 61-82.
- Marvin Fox, 'The Doctrine of the Mean in Aristotle and Maimonides: A Comparative Study', in: S. Stein/R. Loewe (edd.), *Studies in Jewish Religious Intellectual History* (University of Alabama Press, 1980), pp. 93-120; ook in: J.A. Buijs (ed.), *Maimonides. A Collection of Critical Essays* (Notre Dame, 1988), pp. 234-263.
- Sh.D. Goitein, 'Maimonides, Man of Action. A Revision of the Master's Biography in the Light of Geniza Documents', in: G. Nahon/Ch. Touati, *Hommage a Georges Vajda. Etudes d'histoire et de pensée juives* (Leuven, 1980), pp. 155-167.
- A. van der Heide, 'De Grote Adelaar. Momenten uit het werk van Mozes Maimonides (1135-1204)', in: *Ter Herkenning* 13 (1985), pp. 146-162.
- M. van Loopik, *De Wegen der Wijzen en de Weg van de Wereld* (Kampen 1989).
- Moses Maimonides, Mishnacommentaar:
Mishna im Perush Rabbenu Moshe ben Maimon, moderne Hebreeuwse vertaling uit het Arabisch door Yosef Qafih (Jerusalem 1967), 3 dln.
 Idem, met arabische tekst (Jerusalem 1963-1969), 7 dln.
Maimonides' Commentary on the Mishnah Tractate Sanhedrin. Translation with introduction and notes by Fred Rosner (New York, 1981).
Moses Maimonides' Commentary on the Mishnah: Introduction to Seder Zeraim and Commentary on Tractate Berachoth. Translated and annotated by Fred Rosner (New York, 1975).
De Acht Hoofdstukken van Maimonides, bevattende zijn zielkundige verhandeling. Het Hebreeuwsch opnieuw nagezien en in het Nederduitsch vertaald door M.M. Cohen (Groningen 1845).
Eight Chapters of Maimonides on Ethics. English translation and notes by Joseph I. Gorfinkle (1912, repr. New York, 1966).
- , Mishne Tora:
Rabbenu Moshe ben Maimon, Sefer Mishne Tora, uitgeg. op grond van jemenitische handschr. met uitgebr. commentaar door Yosef ben David Qafih (Jerusalem 1984 -).
The Code of Maimonides. Engelse vertaling door verscheidene auteurs, onvoltooid (New Haven/London 1949 -). Yale Judaica Series.
The Book of Knowledge, The Book of Adoration. Translated by M. Hyamson (repr. Jerusalem 1962).
The Book of Knowledge from the Mishneh Torah of Maimonides. Translated by H.M. Russel/J. Weinberg (Edinburgh 1981; New York 1983).

- Moïse Maïmonide. Le livre de la connaissance.* Traduit de l'hebrieu et annoté par V. Nikiprowetzky et A. Zaoui (Paris 1961; 1990).
- , Gids der Verdoolden:
The Guide of the Perplexed. Translated with an Introduction and Notes by Shlomo Pines. With an Introductory Essay by Leo Strauss (Chicago/London, 1963).
- , Kleinere tractaten:
Crisis and Leadership: Epistles of Maimonides (Epistle on Martyrdom, Epistle to Yemen, Essay on Resurrection). Translated by Abraham Hal-kin; discussions by David Hartman (Philadelphia, 1985).
Moses Maimonides' Treatise on Resurrection. Translated and annotated by Fred Rosner (New York, 1982).
- M. Reisel, *Maimonides* (Den Haag, 1963; herdr; 1985).
Siach Jitschak/Gebed van Jitschak. Siddeer. De geordende gebeden voor het gehele jaar. Nederlandse vertaling door Jitschak Dasberg (Amsterdam, 2de dr. 1979); tekst en vertaling van tractaat Avot op pp. 191-216.
Sifre on Deuteronomy, ed. Louis Finkelstein (Berlijn 1939; herdr. New York 1969).
- I. Twersky, *Introduction to the Code of Maimonides (Mishneh Torah)* (New Haven/London 1980). Yale Judaica Series XXII.

DE REGELS VAN HET GEDRAG

Korte inhoud:

- I: Mensen vertonen de meest uiteenlopende eigenschappen: goede, minder goede, slechte. Slecht zijn de extreme eigenschappen, goed zijn de gemiddelde eigenschappen. Hij die de middenweg volgt is een wijze (*chacham*), hij benadert de eigenschappen van God. De vrome (*chasid*) gaat daarin nog verder dan het midden. De 'weg van God' is ons door de profeten geleerd. Men moet de middenweg door oefening leren vinden en begaan.
- II: Verkeerd gedrag is als een ziekte die genezen moet worden. De wijze is de dokter van de ziel. Genezing verkrijgt men door zich in tegenovergestelde richting van het midden te verwijderen en het verkeerde gedrag door contrastgedrag te corrigeren. Welk gedrag is bedoeld? Zwijgen is de grootste deugd en voorwaarde voor wijsheid. Bedrog, lichtzinnigheid, etc. zijn dodelijk.
- III: Extreme onthouding is niet goed. Goed is wat heilzaam is voor het lichaam, zodat de geest niet gehinderd wordt in de verwerving van de kennis van God. Het hoogste doel van ieder gedrag is constante gerichtheid op Gods wezen.
- IV: Noodzakelijke voorwaarde hiervoor is een gezond lichaam en een leven naar strenge regels voor eten, slapen, stoelgang, dieet, lichamelijke inspanning, baden en wassen, aderlating, sexuele omgang.
- V: Het gedrag van de wijze moet voorbeeldig zijn wat betreft eten en drinken, sexuele omgang en lichamelijke behoeften, in zijn spreken en openbaar optreden, kleding, beheer van zijn bezit, handelstransacties.
- VI: Gedrag is een produkt van navolging en daarom moet men goed gezelschap zoeken. Het gedrag van rechtvaardigen en wijzen diene als voorbeeld, m.n. voor de omgang met de medemens en de afwikkeling van conflicten, onderling vermaan, beschaming, de houding tegenover weduwen en wezen.

VII: Kwaadspreken en wraakzucht zijn de oorzaak van veel kwaad.

'Dit is het juiste gedrag, dat een beschaafde samenleving en de omgang van mensen onder elkaar mogelijk maakt.'

De Regels van het Gedrag

Deze bevatten elf geboden, vijf geboden aangaande wat men zal doen en zes over wat men zal nalaten:

1. Op Hem te gelijken in Zijn wegen.¹
2. Aan te hangen hen die Hem kennen.²
3. De naaste lief te hebben.³
4. De vreemdeling lief te hebben.⁴
5. De broeders niet te haten.⁵
6. Te vermanen.⁶
7. Niemand beschaamd te maken.⁷
8. Geen stakkers te verdrukken.⁸
9. Geen kwaad te spreken.⁹
10. Niet wraakzuchtig te zijn,
11. En geen wrok te koesteren.¹⁰

Hoofdstuk I

1. De mensen hebben veel verschillende eigenschappen,¹¹ die onderling zeer ver uiteen liggen. De een is opvliegend en altijd boos, de ander is evenwichtig en nooit kwaad, en als hij al boos wordt is het maar een beetje en eens in de zoveel jaren. De een is zeer hooghartig en de ander is buitengewoon nederig. De een is genotzuchtig en krijgt er niet genoeg van zijn verlangens achterna te lopen, de ander is argeloos en verlangt nog niet eens naar het weinige dat nodig is voor de instandhouding van het lichaam. De een is hebzuchtig en raakt van alle rijkdom ter wereld nog niet verzadigd, zoals er geschreven staat: 'Wie van geld houdt, raakt van geld niet verzadigd' (Pred. 5 ,9), de ander houdt zich in en heeft aan zo weinig al genoeg dat hij er niet van rond kan komen, terwijl hij niet eens probeert datgene te verkrijgen wat hij nodig heeft. [2] De een legt zichzelf een hongerdieet op en is zo vrekkelig dat hij alleen met de grootste tegenzin een stuiver uit eigen bezit spendeert, en de ander

brengt bij volle bewustzijn zijn hele bezit erdoor. Hetzelfde geldt voor alle andere vormen van gedrag, zoals uitgelatenheid en somberheid, gierigheid en gulheid, wreedaardigheid en barmhartigheid, dapperheid en zachtmoedigheid, en al dergelijke dingen meer.

2. [3] Tussen al die eigenschappen in zitten de gematigde eigenschappen, die ook zeer ver uiteenlopen. En van alle eigenschappen zijn er sommige die een mens naar zijn aard en aanleg reeds vanaf zijn geboorte heeft, andere die hij van nature sneller geneigd is aan te nemen, en weer andere die hij van oorsprong niet heeft maar die hij aanleert van andere mensen. Ook kan men denken of van iemand anders vernemen, dat een bepaalde eigenschap goed en gepast gedrag veroorzaakt, zodat men daarvan een gewoonte gaat maken en die eigenschap zich bij hem vastzet.

3. [4] Extreme gedragingen zijn onjuist en het is niet goed voor een mens zich daarnaar te gedragen of die aan te leren. Indien men merkt dat men van nature tot extreme gedragingen geneigd is of dat men die al heeft aangeleerd, dan moet men daarvan ten goede terugkomen en de goede weg weer gaan bewandelen, welke de rechte weg is.

4. [5] De rechte weg is de maat van het midden ten opzichte van al de eigenschappen die een mens kan hebben. Dat is het gedrag dat in gelijke mate verwijderd is van de beide uitersten en dat niet dicht bij het ene of het andere is. Daarom hebben de vroegere Wijzen geboden dat een mens zijn gedragingen altijd goed moet overwegen en beoordelen, zodat hij om volmaakt te zijn zijn gedrag op de weg van het midden kan afstemmen.¹²

[6] Hoe doet men dat? Men moet niet opvliegend zijn en gemakkelijk kwaad worden, maar ook niet zo kil dat men zich nergens iets van aantrekt. Het ligt er tussen in. Men moet alleen boos worden over iets belangrijks dat deze boosheid waard is, om te voorkomen dat de aanleiding ertoe weer zal gebeuren.

[7] Zo zal men ook alleen begeerte hebben naar dingen die het lichaam nodig heeft en zonder welke men niet kan leven, zoals er geschreven staat: 'De rechtvaardige eet ter verzadiging van zijn ziel' (Spr. 13, 25). Evenzo hoeft men zich alleen maar in te spannen voor zaken die men terwille van het leven van alle dag dient te bezitten, zoals er geschreven staat: 'Het weinige is goed voor de rechtvaardige' (Ps. 37, 16). Men moet niet al te spaarzaam zijn en evenmin zijn geld verkwesten, maar men geeft naar vermogen aan liefdadigheid en verstrekt leningen aan wie het nodig heeft, zoals het behoort. Men

moet ook niet spotziek of lichtzinnig, noch somber of klagerig zijn, maar blij en gelijkmoedig met een opgewekt gezicht. Hetzelfde geldt voor al het andere gedrag. Deze weg nu is de weg der wijzen. [8] Ieder mens wiens eigenschappen van een gematigd gemiddelde zijn, wordt dan ook een wijze genoemd.

5. Degene die erg precies is op zijn gedrag en toch een beetje naar deze of gene zijde van het gemiddelde afwijkt, die wordt een vrome (*chasid*) genoemd.

[9] Hoe is dat? Hij die zich verre houdt van hoogmoed en daarbij in de richting van het andere uiterste neigt en zeer nederig wordt, die wordt een vrome genoemd en dat is de eigenschap der vroomheid (*middat chasidut*). Maar wie zich slechts tot het midden daarvan verwijderd, die is bescheiden en wordt een wijze genoemd; hij houdt zich aan de eigenschap der wijsheid. En zo zit het ook met de andere gedragingen. Vroegere vromen waren gewoon hun gedrag van de middenweg te doen afwijken in de richting van een van beide uitersten. De ene keer week hun gedrag af in de richting van het ene uiterste en de andere keer in de richting van het andere, en dat heet 'over de grenzen van het recht'.¹³

[10] Wij nu zijn geboden om de middenweg te bewandelen, de goede en rechte weg, waarvan er geschreven staat: 'En in Zijn wegen zult gij gaan' (Deut. 28, 9).

6. Zo heeft men ons uitdrukkelijk dit gebod geleerd: Zoals Hij genadig wordt genoemd, weest ook gij genadig; zoals Hij barmhartig wordt genoemd, weest ook gij barmhartig; zoals Hij heilig wordt genoemd, weest ook gij heilig.¹⁴ Op die manier konden de profeten al deze eigenschappen aan God toedichten: Lankmoedig en vol van goedertierenheid, rechtvaardig en oprecht, een eerlijke sterke held, en dergelijke meer. Daarmee wilden zij aangeven dat dit de goede en rechte wegen zijn en dat de mens verplicht is zich deze, zoveel hij kan, eigen te maken.

7.[11] En hoe zal de mens van dit gedrag een gewoonte maken, zodat het zich bij hem vastzet? Hij moet de daden die voortkomen uit het gematigde gedrag, twee, drie keer herhalen en daar steeds weer op terugkomen, totdat het doen daarvan hem gemakkelijk afgaat en ze hem geen moeite meer kosten en het gedrag zich vastzet in zijn ziel. [12] En omdat de eigenschappen die aan de Schepper worden toegerekend, aanduidingen zijn van de middenweg die wij dienen te gaan, heet deze weg dan ook de Weg des Heren. Dat is de weg die onze

vader Abraham aan zijn kinderen onderwees, zoals er geschreven staat: 'Want Ik heb hem gekend, opdat hij zijn kinderen en zijn huis na hem zou gebieden en zij de weg des Heren zouden onderhouden' (Gen. 18, 19). En hij die deze weg bewandelt, brengt voorspoed en zegen over zichzelf, zoals er geschreven staat: 'Opdat de Heer over Abraham brenge al wat Hij over hem gesproken heeft' (Ibid.).

Hoofdstuk II

1. Mensen wier lichaam ziek is, proeven bitter als zoet en zoet als bitter. Er zijn zieken die verlangen naar voedsel dat niet geschikt is om gegeten te worden, zoals zand of steenkool, en die een afkeer hebben van goed voedsel, zoals brood of vlees, al naar gelang de ernst van hun ziekte.

Zo is het ook met mensen wier geest ziek is en die verlangen naar verkeerd gedrag en daarvan houden. Zij hebben een hekel aan de goede weg en zijn te lui om die te bewandelen, omdat die hun, als gevolg van hun ziekte, veel te moeilijk is. Zo zegt Jesaja over deze mensen: 'Wee hen die het kwade goed noemen en het goede kwaad, die van duisternis licht maken en het licht tot duisternis, die bitter zoet maken en zoet bitter' (Jes. 5, 20). Over hen is geschreven: 'Die de rechte paden verlaten om te gaan op wegen van duisternis' (Spr. 2, 13).

[2] Wat kan dan dienen tot herstel van deze ziekten van de geest? Men gaat daarvoor naar de wijzen, want zij zijn de geneesheren van de ziel. Zij kunnen ziekten genezen door middel van onderwijs in het goede gedrag, totdat ze ons hebben teruggebracht tot de goede weg. Maar zij die hun slechte gedrag onderkennen en toch niet naar de wijzen gaan om genezing te verkrijgen – over hen zegt Salomo: 'Dwazen verachten wijsheid en tucht' (Spr. 1, 7).

2. [3] Hoe genezen zij die? Tegen iemand die opvliegend van aard is, zeggen zij dat hij zich moet gedragen alsof het hem niets doet wanneer hij geslagen en uitgevloekt wordt, en dat hij die weg een lange tijd moet gaan, totdat de toorn uit zijn hart is uitgewist.

[4] En iemand die hoogmoedig is, moet zich zeer diep vernederen, op de allerlaagste plaats gaan zitten en zich kleden in versleten lompen die de drager ervan verachtelijk maken in de ogen van anderen, en dergelijke dingen meer, totdat de hoogmoed bij hem met wortel en

tak is uitgeroeid en hij terug kan keren tot de middenweg, die immers de goede weg is. En wanneer hij tot de weg van het midden is teruggekeerd, zal hij die al zijn dagen blijven volgen.

[5] Langs deze lijn zal men ook bij alle andere vormen van gedrag te werk gaan: Wie te extreem naar de ene zijde is gegaan, moet zich ver de andere kant op begeven en zich lange tijd dienovereenkomstig gedragen, totdat hij kan terugkeren naar de goede weg, die van het gemiddelde in alle gedrag.

3.[6] Maar er zijn vormen van gedrag waarin het een mens verboden is zich gematigd te gedragen en waarin men zich tot het uiterste van het ene einde dient te verwijderen. Dat is met name de hoogmoed. Want de goede weg is niet dat een mens gewoon bescheiden is, maar men dient nederig te zijn en ten zeerste onderworpen. Daarom staat er van onze leermeester Mozes 'zeer bescheiden' (Num. 12, 3) en niet gewoon bescheiden (*anaw*). Daarom ook hebben de Wijzen bevolen: Wees zeer, zeer nederig,¹⁵ en hebben zij gezegd dat hij die hoogmoedig is, een godloochenaar is, omdat er geschreven staat: '(Neem u in acht...), dat uw hart zich niet verheffe en gij de Heer uw God zult vergeten' (Deut. 8, 14).¹⁶ Verder hebben zij gezegd: De ban over een (geleerde) in wie hoovaardigheid (schuilt), al is het slechts gedeeltelijk.¹⁷

[7] Ook boosheid is een buitengewoon slechte eigenschap, waarvan een mens zich verre dient te houden tot het uiterste, zodat men zich kan aanleren niet meer boos te worden, ook niet wanneer het iets betreft waarover men zich met recht boos kan maken. Indien men zijn kinderen of huisgenoten eens goed de les wil wil lezen of wanneer men bestuurder is en men de gemeente over iets wil onderhouden en men boos wil zijn opdat ze zich ten goede zullen veranderen, dan moet men zich uiterlijk als boos voordoen om hen terecht te wijzen maar van binnen kalm zijn. Men lijkt laaiend van woede, maar boos is men niet.

[8] De vroegere Wijzen zeiden: Ieder die boos is, is als iemand die afgodendienst bedrijft.¹⁸ Ook zeiden zij dat de wijsheid van iedere wijze verdwijnt als hij boos is, en het profeetschap van iedere profeet. Het leven van toornige mensen is geen leven. Daarom hebben zij geboden, dat men zo lang de boosheid op een afstand moet houden, dat het een gewoonte wordt en men geen last meer heeft van dingen die boos maken. Dat nu is de goede weg. Het is de weg van de rechtvaardigen, dat zij beledigd worden maar niet beledigen, zij ho-

ren hun beschimping aan maar antwoorden niet. Zij handelen uit liefde en verblijden zich over hun leed.¹⁹ Over hen zegt de Schrift: 'Zij die Hem liefhebben zijn als de zon die opkomt in volle kracht' (Richt. 5, 31).

4. [9] Een mens dient altijd voornamelijk te zwijgen en alleen maar te spreken over dingen die betrekking hebben op de wijsheid, of over dingen die hij voor het instandhouden van het lichaam nodig heeft. Men heeft gezegd aangaande Rav, de leerling van de heilige Rabbi (Jehuda ha-Nasi), dat hij heel zijn leven lang geen overbodig gesprek heeft gevoerd,²⁰ het soort gesprek dat de meeste mensen voeren. Zelfs over de noden van het lichaam spreke men niet veel. Dienaangaande hebben de Wijzen het gebod gegeven: Ieder die veel spreekt brengt zonde aan, en ze zeiden ook: Voor het lichaam heb ik niets beters gevonden dan het zwijgen.²¹

[10] Ook aan de Tora en de wijsheid dient de mens weinige, maar zinvolle woorden te spenderen. Dat is wat de Wijzen geboden toen zij zeiden: Altijd dient een mens zijn leerling bondig te onderwijzen.²² Indien de woorden veel zijn en de inhoud gering, dan spreekt men van dwaasheid, waarvan geschreven staat: 'Want de droom komt door een menigte ideeën en de stem van een dwaas met veel woorden' (Pred. 5, 2).

5. [11] Zwijgen behoedt de wijsheid.²³ Daarom moet men niet haastig antwoorden en niet veel zeggen. Men onderwijze zijn leerlingen kalm en rustig, zonder schreeuwen en zonder langdradigheid. Dat is wat Salomo heeft gezegd: 'De woorden van de wijze worden in rust aangehoord' (Pred. 9, 17).

6. [12] Het is de mens verboden om een gewoonte te maken van vleierij en misleiding. Niet zal men het ene zeggen en het andere denken, maar het inwendige moet zijn als het uitwendige: Wat men in het hart koestert moet hetzelfde zijn als wat men met de mond belijdt. Het is verboden de mensen iets voor te spiegelen,²⁴ en dat geldt evenzeer de niet-jood.

[13] Wat wordt hier bedoeld? Men verkoopt de niet-jood geen onrein vlees alsof het volgens de joodse wet geslacht is, en geen schoeisel gemaakt van de huid van dode dieren alsof het van een wettig geslacht dier is. Men probeert zijn medemens niet over te halen om te blijven eten terwijl men weet dat hij toch niet zal blijven, of hem allerlei aanbiedingen doen in de wetenschap dat hij ze niet zal aannemen. Men opent ogenschijnlijk ter ere van een gast geen vaten

wijn die men voor de verkoop toch had moeten openen, en dergelijke dingen meer. Zelfs een enkel woord van misleiding en huichelarij is verboden. Zo moet het zijn: een betrouwbare taal, een oprechte geest en een hart dat rein is van kwaad en boosaardigheid.

7. [14] Een mens moet niet lichtzinnig en spotziek zijn, en ook niet somber en treurig, maar blij moet men zijn. Zo zeiden het de Wijzen: Gelach en lichtzinnigheid zijn een oefening in ontuchtigheid.²⁵ Zij geboden dat men zich niet moet laten gaan in onmatig gelach maar dat men ook niet bedroefd of somber moet zijn. Men trede ieder mens met een vriendelijk gelaat tegemoet.²⁶

[15] Zo moet men ook niet gretig zijn en verzot op rijkdom, noch lui en ledig, maar tevreden moet men zijn, met weinig besloommernis behalve waar het de Tora betreft.²⁷ Over het weinige dat een mens ten deel valt zal hij zich verblijden. Men moet niet twistziek en naijverig zijn, niet begerig en op jacht naar eer. Zo zeiden de Wijzen: Naijver, begeerte en eerbejag brengen de mens naar zijn einde.²⁸ Samengevat: Men dient in heel zijn gedrag de eigenschap der gematigdheid te betrachten, doordat men zijn gedragingen richt op het midden. Dat is wat Salomo zei: '(Wik de gang van uw voeten), zodat al uw wegen zuiver gericht zijn' (Spr. 4, 26).

Hoofdstuk III

1. Iemand zou kunnen zeggen: Aangezien naijver en begerigheid en dat soort dingen de weg van het kwaad vertegenwoordigen en 's mensen eind bespoedigen, zal ik mij daar verre van houden en mij er van verwijderen tot aan het andere uiterste. Zo iemand eet geen vlees meer en drinkt geen wijn, heeft geen omgang met vrouwen en zorgt niet voor een goede behuizing. Hij kleedt zich niet goed, maar trekt een zak van ruwe wol aan en dergelijke dingen, zoals de priesters van Edom doen.²⁹ Ook dat is een kwade weg die men niet mag begaan.

[2] Wie deze weg gaat wordt een zondaar genoemd, omdat er met betrekking tot de Nazir geschreven staat: 'En hij [de priester] zal verzoening over hem doen, omdat hij heeft gezondigd tegen de ziel' (Num. 6, 11). De Wijzen zeiden hiervan: Indien de Nazir, die zich slechts van wijn onthoudt, al verzoening nodig heeft, hoeveel te meer niet hij die zich alles ontzegt.³⁰

[3] Daarom hebben de Wijzen geboden dat men zichzelf slechts die

dingen ontzegt die in de Tora staan, en dat men zich niet met geloften en eden moet verplichten zich te onthouden van dingen die zijn toegestaan. Zo ook hebben zij gezegd: Is wat de Tora u verbiedt u niet genoeg, dat gij u ook nog andere dingen ontzegt?³¹

[4] Dienovereenkomstig zijn ook zij die altijd vasten niet op de goede weg en hebben de Wijzen verboden dat men zichzelf kastijdt met vasten.³² Aangaande al deze en dergelijke dingen heeft Salomo het volgende gebod gegeven: 'Wees niet al te zeer rechtvaardig en houdt U niet te zeer voor wijs. Waarom zoudt gij uzelf ondermijnen?' (Pred. 7, 16).

2. [5] Een mens dient al zijn daden alleen te richten op het kennen van Hem wiens naam gezegend zij. Laten uw zitten, staan en spreken helemaal hierop zijn ingesteld. Hoe doet men dat? Wanneer men onderhandelt of werk doet om geld te verdienen, laat men dan niet de bedoeling hebben om alleen rijkdom te vergaren. Alleen wat voor het lichaam noodzakelijk is dient men te verwerven, zodat men kan eten en drinken, wonen en huwen.

[6] Wanneer men dan eet of drinkt of geslachtelijke omgang heeft, moet men er niet op uit zijn die dingen alleen te doen om er genot aan te beleven, zodat het er op neer komt dat men alleen eet en drinkt wat zoet is voor de tong, of paart om er genot van te hebben. Maar men moet willen eten en drinken om het lichaam en de ledematen gezond te houden.

[7] Daarom moet men niet slechts eten wat de tong streelt, zoals honden en ezels doen, maar men moet voedzame dingen eten, of ze nu bitter zijn of zoet, en geen zaken die slecht zijn voor het lichaam, al zijn ze nog zo smakelijk.

[8] Hoe doet men dat? Hij die warmbloedig is, moet geen vlees of honig eten en geen wijn drinken, zoals Salomo zegt, in overdrachtelijke zin overigens:³³ 'Het eten van veel honig is niet goed' (Spr. 25, 27), maar zo iemand moet cichoreiwater drinken, ook al is het bitter. Wij zien dus dat men alleen moet eten en drinken voor de gezondheid en om in goede conditie te blijven, omdat een mens immers niet kan leven zonder te eten en te drinken.

[9] Evenzo paart men slechts om het lichaam gezond te houden en om nageslacht voort te brengen. Daarom paart men niet op elk moment dat men daar verlangen naar heeft, maar slechts dan wanneer men weet dat een zaadlozing nodig is, bijvoorbeeld voor de gezondheid of om nageslacht te krijgen.

3. [10] Maar hij wiens gedrag alleen maar op zijn gezondheid is gericht en op de welstand en krachtigheid van zijn lichaam en ledematen, of hij die slechts zonen wil krijgen opdat ze zijn werk doen en kunnen zwoegen voor wat hij zelf nodig heeft, zo iemand is niet op de goede weg. Want men moet een gezond en krachtig lichaam willen hebben terwille van een oprechte geest, die in staat is de Heer te kennen. Men kan onmogelijk inzicht hebben en zich verdiepen in de wetenschappen terwijl men ziek is of wanneer een van de ledematen pijn doet. En wanneer men een zoon wil hebben, moet men zich voor ogen houden dat hij misschien een groot geleerde zal zijn in Israel.

[11] We zien dan ook, dat al wie alle dagen van zijn leven deze weg bewandelt, de Heer ten allen tijde dient, zelfs op het moment dat hij onderhandelingen voert of geslachtelijke omgang heeft, omdat hij met al zijn gedachten erop gericht is slechts aan die behoeften te voldoen die nodig zijn voor een gaaf lichaam, dat de Heer kan dienen.

[12] Zelfs wanneer hij slaapt, dan slaapt hij om zijn geest rust te geven en om zijn lichaam te laten uitrusten, zodat het niet ziek wordt en vanwege deze ziekte de Heer niet kan dienen. Ook deze slaap is een vorm van verering van de Alomtegenwoordige. Dit hebben de Wijzen geboden toen zij zeiden: Laten al uw daden zijn terwille van de Hemel,³⁴ en dat is wat Salomo in zijn wijsheid heeft gezegd: 'In al uw wegen, ken Hem' (Spr. 3, 6).

Hoofdstuk IV

1. Aangezien het een van de wegen des Heren is om in goede gezondheid te zijn – want men kan onmogelijk inzicht en kennis hebben wanneer men ziek is – is het noodzakelijk dat een mens zich verre houdt van dingen die het lichaam te gronde richten. Veeleer zal hij zich gewennen aan dingen die gezond en weldadig zijn.

Dat zijn de volgende: [2] Men moet nooit eten wanneer men geen honger heeft en alleen drinken wanneer men dorstig is. Ook dient men de ontlasting niet op te houden, al is het maar voor even, maar direct wanneer men moet wateren of zijn gevoeg moet doen, moet men opstaan.

2. [3] Een mens moet niet door blijven eten tot zijn buik geheel gevuld is, maar hij zal tot op een kwart onder zijn verzadigingspunt blijven. Hij moet bij het eten niet meer dan een klein beetje water

drinken en dat mengen met wijn. En wanneer het voedsel in de ingewanden begint te verteren, dan drinke men wat men nodig heeft, maar niet te veel, ook niet wanneer het eten gaat verteren. Men gaat pas eten wanneer men zeer goed heeft onderzocht of men niet eerst zijn behoefte moet doen.

[4] Een mens dient pas te gaan eten, nadat hij voor het eten wat heeft gewandeld en zijn lichaam opgewarmd is, of wanneer hij een beetje werk heeft gedaan of een andere soort inspanning heeft verricht. Het komt erop neer dat men het lichaam kort houdt en men zich iedere dag in de ochtend ietwat vermoeit, zodat het lichaam opgewarmd raakt. Daarna rust men wat uit, totdat de geest gekalmeerd is, en gaat men eten. Het is ook goed om zich na de inspanning met warm water te wassen. Dan wacht men even en gaat men eten.

3. [5] Wanneer een mens eet, moet hij altijd ervoor zorgen dat hij erbij zit of op zijn linkerzij leunt. Hij moet niet lopen, niet rijden, zich niet vermoeien of lichamelijk in beweging zijn en niet rondtrekken, voordat het voedsel in zijn ingewanden verteerd is. Iedereen die direct na het eten gaat rondlopen of zich gaat inspannen, haalt zich kwade en ernstige ziekten op de hals.

4. [6] De dag en de nacht hebben samen vierentwintig uur. Het is voldoende om een derde, dus acht uren, daarvan te slapen. Dat moeten de laatste uren van de nacht zijn, zodanig dat de tijd vanaf het slapen gaan tot zonsopgang acht uren is. Men staat dan van bed op nog voordat de zon opgaat.

5. [7] Men moet niet op zijn buik of op zijn rug slapen maar op de zij, in het begin van de nacht op de linkerzij en tegen het einde op de rechter. Men gaat niet vlak na het eten slapen, maar wacht er zo'n drie of vier uur mee na het eten. En men slape niet overdag.

6. [8] Dingen die de ingewanden los maken, zoals druiven, moerbeien, vijgen, peren, meloenen, het inwendige van courgettes en meloenen, eet men eerst, vooraf aan de maaltijd. Men vermengt ze niet met het andere voedsel, maar wacht even totdat ze door de maag heen zijn en dan gaat men door met eten. Dingen die hardlijvig maken, zoals granaatappelen, kweeperen, appels en stoofperen,³⁵ ete men direct bij het eten en niet te veel.

7. [9] Wanneer een mens ter zelfder tijd vlees van gevogelte en dat van vee wil eten, moet hij eerst het gevogelte nemen. In geval van eieren en gevogelte neme men eerst de eieren. In geval van vlees van kleinvee en dat van grof vee eet men eerst dat van het kleinvee. Men

moet altijd het lichtere vooraf laten gaan aan het zwaardere.

8. [10] In het warme seizoen eet men koele spijzen met niet teveel specerijen en men eet ze met azijn. In de regentijd eet men warme spijzen met veel specerijen, maar men eet weinig van mosterd en duiveldrek.³⁶ Daaraan houde men zich ook in koude en warme streken, op iedere plaats zoals het hoort.

9. [11] Er zijn spijzen die bijzonder slecht zijn en die men beter nooit kan eten, zoals grote oude gezouten vissen, oude gezouten kaas, truffels en paddestoelen, oud gezouten vlees, wijn uit de wijnpers en gekookt voedsel dat is blijven staan totdat het zijn geur heeft verloren. Ook ieder voedsel dat slecht of zeer bitter ruikt is vergif voor het lichaam.

[12] Dan zijn er nog spijzen die ook slecht zijn maar minder dan de zojuist genoemde. Daarvan kan men beter slechts weinig eten en met grote tussenpozen, zodat men er niet aan went en ze geen deel gaan uitmaken van het voedsel dat men altijd eet. Dat zijn bijvoorbeeld grote vissen, kaas en melk die langer dan vierentwintig uur na het melken gestaan heeft, vlees van grote ossen en bokken, bonen, linzen, erwten, gerstebrood en ongezuurd brood, kool, prei, uien, knoflook, mosterd, radijs. Dit is allemaal slecht voedsel, [13] waarvan men beter maar zeer weinig kan eten en dat alleen in de regentijd. Wanneer het niet de tijd van de regens is, moet men er helemaal niet van eten. Alleen bonen en linzen moet men noch in de warme dagen, noch in de regentijd eten, en van de komkommerachtigen ete men ook in de zomer slechts weinig.

10. [14] Er zijn nog meer spijzen die slecht zijn, maar minder slecht dan de zojuist genoemde. Dat zijn watervogels en jonge duiven, dadels en in olie geroosterd brood of brood dat met olie is gekneet, bloem die zo volledig gezift is dat het de geur van zemelen heeft verloren, pekelen en brijn. Het is niet goed om van deze dingen te veel te eten. Een mens die verstandig is, die zijn begeerten weet te onderdrukken en die zich niet door zijn verlangens laat leiden en dus niet van de genoemde zaken eet tenzij hij ze medicinaal nodig heeft, zo iemand kan men een held noemen.³⁷

11. [15] Men dient ten allen tijde terughoudend te zijn met fruit van bomen en er zelfs in gedroogde vorm niet teveel van eten, laat staan wanneer ze sappig zijn. Voordat ze voldoende gerijpt zijn, zijn ze zelfs fataal voor het lichaam;³⁸ en Johannesbroodboomvruchten zijn altijd slecht. Ook alle zure vruchten zijn slecht en daar kan men

alleen in de warme tijd en op plaatsen waar het warm is een weinig van eten. Vijgen, druiven en amandelen zijn altijd goed, of ze nu sappig of gedroogd zijn. Daarvan kan men naar behoefte eten, maar, hoewel ze de beste van alle boomvruchten zijn, moet men ze toch niet altijd blijven eten.

12. [16] Honig en wijn zijn slecht voor kinderen en goed voor oude mensen, zeker in de regentijd. In de warme tijd moet een mens tweederde eten van wat hij in de regentijd eet.

13. [17] Men moet er altijd naar streven de ingewanden los te houden, zodat men bijna tegen de diarree aan zit. Dit is een belangrijke regel in de geneeskunst, want altijd wanneer de ontlasting uitblijft of moeilijk komt, komen er ernstige ziekten van.

[18] Hoe verzacht men de ingewanden wanneer enige hardlijvigheid optreedt? Indien men jong is, ete men iedere ochtend in water gekookte melde, die met olie, azijn, zout of brijn is bereid, zonder brood. Of men drinke het kookwater van bieten of kool met olie, zout of brijn. Maar indien men oud is, drinke men in de ochtend met warm water aangengende honig en men wachte ongeveer vier uur met het eten van een maaltijd. Men doe dat drie of vier dagen achtereen indien dat nodig is, totdat de ingewanden los komen.

14. [19] Er bestaat nog een andere regel voor de gezondheid van het lichaam. Zolang de mens zich inspant en zich vermoeit, niet verzadigd is en een goede stoelgang heeft, wordt hij niet ziek en blijft hij krachtig, zelfs wanneer hij slechte spijzen eet.

15. Maar ieder die er zijn gemak van neemt en zich niet inspant, of wie zijn ontlasting ophoudt of die hardlijvig is, ook al eet hij louter goede spijzen en houdt hij zich aan alle regels van de geneeskunde, hij zal zijn leven lang geplaagd worden en in kracht afnemen. Onmatig eten is voor ieder menselijk lichaam een dodelijk gif en de bron van alle ziekten.

[20] De meeste ziekten die een mens overkomen, worden alleen maar veroorzaakt door slecht voedsel of doordat men zich volstopt en onmatig eet, zelfs al eet men goed voedsel. Dat is hetgeen Salomo in zijn wijsheid heeft gezegd: 'Wie zijn mond en tong bewaart, bewaart zijn ziel voor tegenslagen' (Spr. 21, 23), dat wil zeggen: Wie zijn mond bewaart door geen slecht voedsel te eten of zich te verzadigen, en wie zijn tong bewaart zodat hij niet meer dan het noodzakelijke spreekt.

16. [21] De beste manier om zich te wassen is om zich eens in de

zeven dagen in het bad te begeven. Men gaat niet in bad vlak na de maaltijd en ook niet wanneer men hongerig is, maar pas wanneer het voedsel in de ingewanden begint te verteren. Men wast het gehele lichaam met warm water, waaraan het lichaam zich niet brandt. Alleen het hoofd kan gewassen worden met gloeiend heet water waaraan het lichaam zich zou branden. Daarna wast men het lichaam met lauw water en daarna met steeds lauwer water, totdat men zich met koud water wast. Het hoofd brenge men noch met lauw, noch met koud water in aanraking. Ook in de regentijd wasse men zich niet met koud water en men wasse zich pas wanneer men is gaan zweten en men het hele lichaam heeft geboend. Men moet niet te lang in bad blijven, maar wanneer men begint te zweten en het lichaam geboend heeft, spoelt men zich af en gaat eruit.

[22] Voordat men in bad gaat en wanneer men er weer uit gekomen is, onderzoekte men of men zijn behoefte moet doen. Hetzelfde moet men ook altijd voor en na het eten doen, voor en na de copulatie, voordat men zich met inspanningen vermoeit en erna, voordat men inslaapt en wanneer men ontwaakt; in totaal tien gelegenheden.

17. [23] Wanneer men uit het bad komt, moet men zijn kleren aandoen en in de vestibule zijn hoofd bedekken, opdat de koude wind er geen vat op krijgt. Zelfs in de zomer moet men oppassen. Nadat men eruit gekomen is, wacht men totdat men gekalmeerd is, het lichaam tot rust is gekomen en de warmte geweken is. Dan kan men eten. En indien men na het bad even slaapt, dan is dat zeer goed.

[24] Wanneer men uit bad komt, moet men geen koud water drinken, laat staan dat men in het bad al gaat drinken, en als men zich niet kan inhouden, mengt men het drinkwater met wijn of honig. Het is zeer goed wanneer men zich in de regentijd bij het baden inwrijft met olie.

18. [25] Men moet van aderlaten geen gewoonte maken, en als men al een aderlating ondergaat, dan alleen als het erg nodig is. Aderlaten doet men niet in de warme tijd en niet in de regentijd, maar alleen een beetje in Nisan en Tishri.³⁹ Boven de vijftig moet men helemaal geen aderlating meer toepassen en men moet niet op een en dezelfde dag aderlaten en een bad nemen, op reis gaan of van een reis thuiskomen. Men ete en drinke op een dag van aderlating minder dan men gewoon is, men rust, spant zich niet in en loopt niet rond.

19. [26] Het sperma is de levenskracht van het lichaam en het licht van de ogen. Steeds wanneer er teveel van wordt afgescheiden, staat

het lichaam bloot aan verval, men neemt af in krachten en er gaat leven teloor. Dat is hetgeen Salomo sprak in zijn wijsheid: 'Geef niet aan vrouwen uw kracht, noch uw wegen ten verderve van koningen' (Spr. 31, 3).

[27] Ieder die zwelgt in de sexuele omgang valt ten prooi aan ouderdom, zijn kracht neemt af en zijn ogen worden slecht, zijn adem en oksels gaan rieken, zijn hoofdhaar, wimpers en wenkbrauwen vallen uit en het haar van baard, oksels en benen neemt toe; zijn tanden vallen uit en hem overkomen nog vele andere kwalen bovendien.

[28] Deskundige geneesheren hebben gezegd: Een op de duizend sterft aan een willekeurige ziekte, de rest aan overmatige bijslaap. Daarom moet een mens die gezond wil leven, hiervoor oppassen en slechts copuleren wanneer zijn lichaam gezond en sterk is, wanneer hij veelvuldige spontane erecties heeft, waarvan de stijfheid blijft ook wanneer hij afleiding zoekt; hij ondervindt een zwaarte in de lendenen en verder naar beneden, alsof er aan de testikels getrokken wordt, en het lichaam is warm. Zo iemand moet wel copuleren en hij wordt daar ook beter van.

[29] Men copuleert niet in verzadigde, noch in hongerige toestand, maar slechts wanneer de spijsvertering op gang is gekomen. Men lette op de stoelgang, zowel voor als na de copulatie. Men copuleert niet staande, of zittende, en ook niet in het badhuis; voorts niet op dagen dat men een bad neemt, eën aderlating zet, op reis gaat of terugkeert van een reis, niet daarvoor en niet daarna.

20. [30] Ik sta er voor in dat ieder die zich gedraagt naar hetgeen hier is aangegeven, al zijn levensdagen niet ziek zal worden en in hoge ouderdom zal sterven zonder ooit een dokter nodig te hebben. Ook zal zijn lichaam zijn hele leven gaaf en intact blijven, tenzij het vanaf zijn geboorte niet goed was of hij zich een van de genoemde slechte gewoonten heeft eigen gemaakt of dat er een of andere ramp of droogte over de wereld komt.

21. [31] Alleen voor een gezond mens is het de moeite waard zich aan deze goede gewoonten waarover wij spraken, te houden. Wie ziek is of een speciale aandoening heeft of wie vele jaren ongezond heeft geleefd, moet ieder op zijn eigen manier andere levenswijzen volgen, al naar gelang de aard van zijn ziekte, zoals wordt uitgelegd in de medische boeken. Want verandering van (leef)wijze is het begin van alle ziekte.⁴⁰

22. [32] Zowel de gezonde als de zieke kan op plaatsen waar geen

dokter is, beter niet afwijken van al hetgeen in dit hoofdstuk besproken is. Want zo is een goede afloop gegarandeerd.

23. [33] Het is een geleerde niet geoorloofd om in een stad te wonen waar de volgende tien zaken niet aanwezig zijn: een dokter, een heelmeeester, een badhuis, een toilet, openbaar water zoals een rivier of een bron, een synagoge, een onderwijzer voor kinderen, een klerk, een liefdadigheidsinstelling en een rechtbank die lijf- en vrijheidsstraffen oplegt.⁴¹

Hoofdstuk V

1. Zoals een wijze herkenbaar is aan zijn wijsheid en eigenschappen, waarmee hij zich van het overige volk onderscheidt, zo moet hij ook herkenbaar zijn aan zijn daden, zijn voeding, zijn drinken, zijn sexuele omgang, de wijze waarop hij zijn behoefte doet, zijn spreken en lopen, zijn kleding, de behartiging van zijn zaken en zijn handeldrijven. Al deze handelingen moeten ten zeerste net en verzorgd zijn.

[2] Hoe doet hij dat? Een geleerde moet geen slokop zijn, maar voedsel eten dat geschikt is om zijn lichaam gezond te houden, zonder dat hij er onmatig van eet. Hij moet er niet op uit zijn zich vol te stoppen, zoals degenen die zich vullen met eten totdat hun buik ervan opzwellt. Op hen wordt in de traditie de tekst toegepast: 'Ik zal drek over uw gezichten uitstrooien, de drek van uw feesten' (Mal. 2, 3); de Wijzen zeiden: Dat slaat op mensen die eten en drinken en alle dagen feest hebben.⁴²

[3] Zij zeggen: 'Eet en drink, want morgen sterven wij' (Jes. 22, 13). Dat is het eten van zondaars en de Schrift veroordeelt hun tafels met de woorden: 'Want alle tafels zijn vol braaksel, uitwerpselen, geen plek is over' (Jes. 28, 8). Maar de wijze eet slechts één gerecht, of twee, en daarvan eet hij voldoende om in leven te blijven. Dat is wat Salomo zei: 'De rechtvaardige eet ter verzadiging van zijn ziel' (Spr. 13, 25).

2. [4] En wanneer een wijze dit weinige eet dat hem toekomt, eet hij dat alleen thuis aan zijn eigen tafel en niet in een uitspanning of op de markt, behalve wanneer het echt nodig is, om zijn aanzien bij de mensen niet te schaden. Hij moet niet bij onwetenden (*am ha-arets*) eten en ook niet aan die 'tafels vol walgelijk braaksel'. Hij moet niet her en der maaltijden houden en ook niet in grote gezelschappen aan

maaltijden meeën. Alleen past het hem mee te eten aan maaltijden met een religieus karakter, zoals bij verlovingsen en huwelijken, en dan alleen wanneer een geleerde de dochter van een andere geleerde huwt. Vroegere rechtvaardigen en vromen aten nooit mee aan een maaltijd die niet van henzelf was.

3. [5] Wanneer een wijze wijn drinkt, drinkt hij slechts zoveel als nodig is om het voedsel in zijn ingewanden te weken. Ieder die zich bedrinkt is een onwaardige zondaar, die zijn verstand te kort doet. En iemand die voor de ogen van het gewone volk dronken wordt, begaat een daad van godslastering. Het is verboden midden op de dag te drinken, zelfs al is het maar weinig, tenzij het bij het eten hoort. Want drinken in samenhang met een maaltijd bedwelmt niet; de waarschuwing geldt alleen voor drinken na het eten.

4. [6] Ook al is het zo dat men bij zijn eigen vrouw altijd toegang heeft, toch is het gepast om zich kuis⁴³ te gedragen. Men moet niet als een haan achter zijn vrouw aan zitten maar, als men daartoe de kracht heeft, bestemme men daarvoor de vrijdagavond. Wanneer men met haar praat, moet dat niet gebeuren in het begin van de nacht wanneer men vol en verzadigd is, en ook niet tegen het einde wanneer men weer hongerig is, maar midden in de nacht, wanneer het voedsel in de ingewanden verteerd is.

[7] Men moet zich niet al te lichtzinnig gedragen en ook geen vuile taal uitslaan, zelfs niet onder elkáar. Want bij overlevering hebben de Wijzen naar aanleiding van het vers 'Die de mens zijn overleggingen vertelt' (Amos 4, 13) gezegd: Zelfs over het luchthartige gesprek tussen man en vrouw zal Hij zijn oordeel vellen.⁴⁴

[8] Ze mogen niet allebei beschonken, lusteloos of rusteloos zijn, en ook niet een van beiden. Zij mag niet in slaap zijn en hij mag haar niet dwingen als zij onwillig is. Maar met beider goedvinden zal hij een beetje praten, wat plezier maken om in de juiste stemming te geraken en dan met schaamte copuleren zonder heftigheid. Dan moet hij direct weggaan.

5. [9] Het is niet alleen zo dat ieder die zich op deze wijze gedraagt zijn ziel heiligt, zichzelf rein houdt en zijn gedrag verbetert, ook zijn kinderen zullen mooi en ingetogen zijn en ontvankelijk voor wijsheid en vroomheid. Maar ieder die zich misdraagt op de wijze van het gemene volk 'dat in duisternis wandelt', krijgt kinderen die zijn zoals zij.

6. [10] Geleerden plegen zich met grote schroomvalligheid te gedragen.

Zij stellen zich niet bloot aan spot en ontbloten noch hun hoofd noch hun lichaam. Zelfs wanneer men zich terugtrekt op het toilet, is men schroomvallig, men ondoet zich niet van zijn kleren voordat men zit en veegt zich niet met de rechterhand af. Men verwijderd zich van de mensen en gaat een diepe grot in om zich daar af te zonderen. Indien men zich achter een omheining afzondert, gaat men een eind uit de buurt, zodat de aanwezigen een eventueel geluid niet horen. Als men zich afzondert in een dal, moet men ver weg gaan, opdat de aanwezigen de ontbloting niet zien. Tijdens de afzondering spreekt men zelfs in uiterste noodzaak niet.

Evenals men zich overdag schroomvallig gedraagt op het toilet, zo doe men dat ook 's nachts. Altijd en immer moet een mens zich aanleren om zich alleen 's ochtends en 's avonds af te zonderen, zodat men zich voorts niet hoeft te verwijderen.

7. [11] Een geleerde moet bij het praten niet staan brullen en schreeuwen, zoals het vee en de wilde dieren doen. Ook moet hij niet te hard praten, maar met ieder mens met wie hij spreekt, spreke hij kalm. Wanneer hij dan zo kalm spreekt, moet hij ervoor waken dat hij zich niet op een afstand houdt, zodat het lijkt op aanstellerij. Hij benadert ieder met een groet,⁴⁵ zodat de mensen bij hem op hun gemak gesteld worden. Hij oordeelt over iedere mens in gunstige zin, spreekt de lof van zijn naaste en doet hem in geen enkel opzicht tekort. Hij bemint de vrede en jaagt die na.

[12] Als hij een gelegenheid vindt waar zijn woorden van nut zijn en gehoor vinden, dan spreekt hij. Zo niet, dan zwijgt hij.

Hoe zal men dat doen?⁴⁶ Men moet een medemens niet trachten te kalmeren wanneer hij boos is en hem niet aan zijn eden trachten te houden op het moment dat hij ze zweert, totdat zijn gemoed is bekoeld en hij gekalmeerd is. Men moet een nabestaande niet troosten op het moment dat zijn dode nog voor hem ligt, omdat hij zeker tot de begrafenissen door verbijstering is bevangen. Evenzo in vergelijkbare gevallen. Men staat niet naar zijn medemens te kijken op momenten van grote tegenslag, maar wendt de blik van hem af. Men moet zijn woorden niet verdraaien, men moet niet toevoegen of weglaten, tenzij het terwille van de vrede is of iets daaraan gelijk. Al met al, men moet alleen spreken over wat waar is, over goede daden of over de wijsheid en dergelijke dingen meer.

Men gaat op de markt geen gesprek aan met een vrouw, zelfs niet met zijn eigen vrouw, zijn zuster of zijn dochter.

8. [13] Een geleerde loopt niet kaarsrecht en met opgestoken veren rond, zoals er gezegd is: 'Zij lopen rond met gerekte hals en lonkende ogen' (Jes. 3, 16), maar ook niet langzaam voetje voor voetje, zoals vrouwen en aanstellers, naar er geschreven staat: 'Trippelend gaande met rinkelende banden aan de voeten' (Ibid.). [14] Hij rent niet over de openbare weg rond en gedraagt zich daar niet als een dwaas. Hij moet niet krom gaan lopen als een bultenaar, maar wel naar beneden kijken, als iemand die in gebed verzonken is, en hij loopt gelijkmatig als iemand die in zijn bezigheden verdiept is. [15] Ook aan iemands gang kan men aflezen of hij een verstandig en wijs iemand is of een onnozele dwaas. En zo sprak Salomo in zijn wijsheid: 'Welke weg een dwaas ook gaat, zijn hart ontbreekt en hij zegt eenieder dat hij dwaas is' (Pred. 10, 3): hij laat zich aan iedereen kennen als een dwaas.

9. [16] De kleding van een geleerde is netjes en schoon. Het is hem niet geoorloofd dat zich vlekken of vette plekken en dergelijke op zijn kleren bevinden. Ook moet hij zich niet kleden in een koninklijk gewaad met bijvoorbeeld goud of purper erin, waar iedereen naar kijkt, of juist in armelijke kleding die de drager verachtelijk maakt. Het moeten gewone, nette kledingstukken zijn. [17] De huid moet niet door de kleren heen zichtbaar zijn, zoals bij de te dunne kleding die men in Egypte maakt. De kleren moeten niet over de grond slepen, zoals de kleren van fatten, maar zij moeten reiken totaan de hielen en de mouw moet tot de vingertoppen komen.

Men moet zijn gebedsmantel niet laten neerhangen, omdat dat fattig lijkt, behalve op Shabbat als men daarvoor geen speciaal stel heeft.⁴⁷ In de zomer moet men geen opgelapte schoenen dragen die eruit zien als een kledingstuk dat steeds weer hersteld is. Maar in de regentijd is dat geoorloofd als men arm is.

[18] Een geleerde gaat niet geparfumeerd, of met geparfumeerde kleren de markt op. Ook doet hij geen reukwerk op zijn haar. Maar als hij zijn huid met parfum heeft ingewreven om het vuil te verwijderen, is het geoorloofd.

Zo moet hij ook niet 's nachts alleen uit gaan, tenzij hij een vaste tijd heeft waarop hij uitgaat om te studeren. Dit alles is vanwege de mogelijkheid van verdachtmaking.

10. [19] Een geleerde 'behartigt zijn zaken met recht' (vgl. Ps. 112, 5), hij eet en drinkt en voedt zijn huisgenoten naar de mate van zijn vermogen en zijn welstand en hij zwoegt niet meer dan nodig is.

[20] De Wijzen hebben met betrekking tot de juiste leefwijze (*derech erets*) bevolen dat een mens alleen maar vlees moet eten voor de smaak, zoals er geschreven staat: 'Zou uw ziel begeren vlees te eten, (dan moogt gij vlees eten zoveel gij wilt)' (Deut. 12, 20).⁴⁸ Voor een gezond persoon is het voldoende dat hij het alleen op Shabbat eet, maar als men rijk genoeg is om iedere dag vlees te eten, dan doe men dat.

[21] De Wijzen hebben bevolen dat een mens altijd minder moet eten dan dat wat hem toekomt gemeten naar zijn rijkdom, maar dat hij zich wel dienovereenkomstig moet kleden en dat hij tegenover zijn vrouw en kinderen zijn respect dient te tonen door ze meer te geven dan hemzelf toekomt.⁴⁹

11. [22] Het is bij verstandige mensen de gewoonte om eerst een ambacht te kiezen waarmee men zich in het levensonderhoud kan voorzien. Daarna koopt men een woning en dan huwt men een vrouw, want er staat geschreven: 'Wie is de man die zich een wijngaard heeft geplant en die niet in gebruik heeft genomen, ...wie heeft een huis gebouwd (en dat niet ingewijd), ...wie heeft een vrouw in ondertrouw (en die niet gehuwd) ...' (vgl. Deut. 20, 5-7⁵⁰). Maar de dwazen beginnen met trouwen en daarna kopen zij een huis, als zij daartoe in staat zijn, en daarna, tegen het eind van hun dagen, komen zij er nog eens toe om een ambacht te zoeken of laten zij zich onderhouden van de liefdadigheid. En daarom staat er in het hoofdstuk van de vervloekingen: 'Gij zult een vrouw in ondertrouw nemen (die een ander zal bezitten), een huis bouwen (en daarin niet wonen), een wijngaard planten (en die niet in gebruik nemen)' (Deut. 28, 30), dat wil zeggen: Uw daden zullen in omgekeerde volgorde plaats vinden, zodat ge niet zult slagen. En wat staat er aangaande de zegeningen? 'En David was verstandig aangaande al zijn wegen en de Heer was met hem' (I Sam. 18, 14).

12. [23] Het is een mens verboden al zijn bezittingen op te offeren⁵¹ en zo zijn medemensen ten laste te komen. Men moet geen akker verkopen en voor het geld een huis kopen, noch een huis verkopen om daarvoor goederen te kopen of handel drijven met de opbrengst van zijn huis. Wel kan men goederen verkopen om een huis te kunnen kopen. In het kort, een mens moet er op uit zijn om zijn bezittingen voorspoedig te beheren, niet om er kort genoeg aan te beleven of er een beetje van te genieten, terwijl er veel verloren gaat.

13. [24] De transacties van een geleerde moeten op waarheid en

betrouwbaarheid berusten. Zijn ja moet ja zijn en zijn nee nee. Hij moet precies zijn bij de afrekening, maar gul en vrijgevig wanneer anderen bij hem kopen en dan niet al te precies zijn. Hij rekent ter plekke af en leent zich niet voor borgstelling, ontvangstbewijzen of depot.

[25] Hij verplicht zich betreffende koop en verkoop ook in die gevallen, die de Tora niet verplicht stelt, en houdt ook dan zijn woord zonder het te veranderen. Wanneer anderen hem rechtens iets schuldig zijn, is hij lankmoedig en vergevingsgezind en is hij bereid op gunstige voorwaarden te lenen. Hij trekt niet andermans beroep aan zich en brengt nooit iemand in het nauw. Samengevat: Hij moet behoren tot degenen die vervolgt worden en niet tot de vervolgers, tot de gekrenkten en niet tot hen die krenken. Aangaande de man die al deze en dergelijke dingen doet heeft de Schrift gezegd: 'En Hij zei tot mij: Mijn knecht zijt gij, Israel, op wie Ik Mij beroem' (Jes. 49, 3).

Hoofdstuk VI

1. De mens is zo geschapen dat hij in zijn eigenschappen en daden wordt beïnvloed door zijn vrienden en medemensen, en dat hij zich gedraagt overeenkomstig de gewoonten van zijn landgenoten. Daarom moet een mens zich aansluiten bij de rechtvaardigen en altijd verkeren in het gezelschap van wijze mensen, opdat hij van hun daden kan leren. Hij moet zich verre houden van zondaren die in duisternis wandelen, opdat hij van hun daden niet lere. Dat is wat Salomo zei: 'Hij die met wijzen wandelt zal wijs worden, maar wie met dwazen verkeert wordt slecht' (Spr. 13, 20). En er staat: 'Welgelukzalig de man (die niet wandelt in der bozen raad, op de weg der zondaren niet staat...)' (Ps. 1, 1).

[2] Zo is het ook wanneer men in een land leeft met slechte gewoonten en waar de inwoners niet de rechte weg bewandelen. Dan moet men naar een plaats gaan waar de mensen wel rechtvaardig zijn en ze zich wel op een goede manier gedragen. Als alle landen die men kent of waarvan men gehoord heeft, deze onjuiste weg volgen, zoals tegenwoordig, of wanneer men vanwege oorlogsdreiging of ziekte niet in staat is naar een land te gaan dat goede gebruiken kent, dan moet men zich voor hen afsluiten, zoals er geschreven staat: 'Die zal alleen zitten en zwijgen' (Klaagl. 3, 28). Als er slechte en zondige

mensen zijn die niet toelaten dat men in hun land woont zonder zich bij hen aan te sluiten en hun slechte gewoonten te volgen, dan moet men uitwijken naar de spelonken en de doornige woestijnen en zich niet voegen naar de weg der zondaars, zoals er geschreven staat: 'Wie geve mij in de woestijn een nachtverblijf voor reizigers' (Jer. 9, 1; vert. 2).

2. [3] Het is een van de Geboden van de Tora dat men zich aansluit bij de Wijzen om van hun daden te leren, want er staat geschreven: 'En Hem zult gij aanhangen' (Deut. 10, 20). Is het dan mogelijk dat een mens de goddelijke Tegenwoordigheid aanhangt? Nee, maar de Wijzen hebben ter verduidelijking van dit Gebod gezegd: Hang de Wijzen en hun leerlingen aan.⁵² Daarom moet de mens zich erop toeleggen een dochter van een geleerde te huwen en zijn eigen dochters aan geleerden uit te huwlijken, om met geleerden te eten en te drinken, met hen zaken te doen en zich op allerlei mogelijke wijzen bij hen aan te sluiten, want er staat immers geschreven: 'En om Hem aan te hangen' (Deut. 11, 22), en zo hebben de Wijzen bevolen: Laat u bestuiven met het stof van hun voeten en drink hun woorden dorstig in.⁵³

3. [4] Ieder mens is geboden het hele volk Israel lief te hebben als zijn eigen lichaam, want er staat geschreven: 'En gij zult uw naaste liefhebben als u zelf' (Lev. 19, 18). Daarom moet men hen in prijzende zin vermelden en hun geld ontzien, zoals men ook zijn eigen bezit ontziet en men op zijn eigen reputatie bedacht is. Hij die zichzelf in de lucht steekt ten koste van zijn naaste, heeft geen aandeel aan de Toekomstige Wereld.⁵⁴

4. [5] Met de liefde voor de vreemdeling die is gekomen om te schuilen onder de vleugels van de goddelijke Tegenwoordigheid, zijn twee Geboden verbonden, één omdat hij behoort tot de categorie der vrienden en één omdat hij een vreemdeling is van wie de Tora heeft gezegd: 'De vreemdeling zult gij liefhebben' (Deut. 10, 19). Op dezelfde wijze als Hij de liefde tot Zijn naam heeft geboden, zo heeft Hij ook de liefde tot de vreemdeling geboden, wanneer er staat geschreven: 'En gij zult de Heer uw God liefhebben' (Deut. 11, 1). En de Heilige heeft zelf de vreemdelingen lief, zoals er geschreven staat: 'Die de vreemdeling liefheeft' (Deut. 10, 18).

5. [6] Ieder die iemand uit het volk Israel in zijn hart haat, overtreedt een verbod, want er staat geschreven: 'Gij zult uw broeder in uw hart niet haten' (Lev. 19, 17), maar er wordt [op de overtreding van] dit

verbod geen straf toegepast, omdat het niet met daden gepaard gaat. De Tora verbiedt alleen de haat die in het hart is. Maar hij die zijn naaste slaat of hem beschimpt, ook al is dat geenszins geoorloofd, overtreedt daarmee niet dit verbod om te haten.

6. [7] Wanneer de ene mens tegen de ander zondigt, mag deze hem niet gaan haten en toch blijven zwijgen, zoals er geschreven staat aangaande de zondaren: 'En niet sprak Absalom met Amnon, ten kwade noch ten goede, want Absalom haatte Amnon' (II Sam. 13, 22). Maar het is een Gebod voor hem om het hem te laten weten en te zeggen: Waarom heb je mij dat-en-dat aangedaan en waarom heb je tegen mij gezondigd met betrekking tot die-en-die zaak? Want er staat geschreven: 'Gij zult uw volksgenoot zeker vermanen, zodat gij door hem geen zonde zult dragen' (Lev. 19, 17). En als hij erop terugkomt en vraagt of hij het hem wil vergeven, dan moet men hem ook vergeven, want degene die kan vergeven mag niet wreedaardig zijn, zoals er geschreven staat: 'En Abraham bad tot God, (zodat God Abimelech genas...)' (Gen. 20, 17).⁵⁵

7. [8] Wie zijn medemens ziet zondigen of ziet dat hij zich in iets begeeft dat niet goed is, is geboden hem ten goede te doen terugkeren en om hem te laten weten dat hij tegenover zichzelf een zonde begaat met zijn boze daden, want er staat geschreven: 'Gij zult uw volksgenoot zeker vermanen' (Lev. 19, 17).

[9] Wie zijn medemens vermaant, hetzij met betrekking tot iets dat zich onderling afspeelt, hetzij met betrekking tot iets tussen God en mens, moet hem onder vier ogen terechtwijzen en hem rustig en in gematigde bewoordingen toespreken. Hij moet hem laten weten dat hij het hem alleen maar voor zijn eigen bestwil zegt en om hem voor de Toekomstige Wereld te behouden. Als die persoon het van hem aanneemt is het goed, maar als hij dat niet doet moet hij hem nog een tweede en een derde maal terechtwijzen. En men blijft net zolang verplicht tot vermaning, tot de zondaar begint te slaan en zegt: Ik luister niet.⁵⁶ En als men hem niet met al het mogelijke tracht tegen te houden, zal men zelf verstrikt raken in de zonden van al degenen die men had kunnen weerhouden.

8. [10] Wie begint zijn medemens terecht te wijzen, moet niet zo streng tegen hem zijn dat hij zich gaat schamen, want er staat geschreven: 'Gij zult door hem geen zonde dragen' (Lev. 19, 17). Zo hebben de Wijzen gezegd: Kunt gij hem zo streng terechtwijzen dat zijn gezicht ervan verschiet? Neen, er staat geschreven: 'Gij zult

door hem geen zonde dragen'.⁵⁷ Daarom is het verboden een Israëliet tot schaamte te brengen, en al helemaal in het openbaar.

[11] Alhoewel degene die zijn medemens tot schaamte brengt niet gestraft wordt, is het een grote zonde. Zo hebben de Wijzen gezegd: Hij die het gezicht van zijn medemens van schaamte bleek laat worden, heeft geen aandeel aan de Toekomstige Wereld.⁵⁸ Daarom moet een mens hiervoor gewaarschuwd zijn, zodat hij zijn medemens niet in het openbaar beschaamd maakt, of hij nu klein is of groot, en hem niet een benaming geven waarvoor hij zich moet schamen, of iets in zijn aanwezigheid ter sprake brengen waarover hij zich schaamt.

[12] Waarover spreken wij? Over dingen die plaats vinden tussen de mens en zijn naaste. Maar over dingen die de hemel aangaan mag men iemand wel beschaamd maken, zolang hij niet in stilte op zijn schreden is teruggekeerd. Men vertelt zijn zonde aan iedereen, beschimpt hem waar hij bij staat en vervloekt hem, tot hij zich ten goede omkeert, net zoals alle profeten met het volk van Israel deden.

9. [13] Wanneer iemand in het geval dat zijn medemens tegen hem gezondigd heeft, deze niet wil terechtwijzen en niets tegen hem wil zeggen, omdat degene die de misstap begaan heeft bijzonder onwetend of niet goed bij zinnen is, zodat hij hem in zijn hart al vergeven heeft en geen wrok tegen hem koestert en hij hem niet terechtwijst, dan is dat de eigenschap der vroomheid (*chassidut*). De Tora is echter heel duidelijk over de echte wrok.

10. [14] De mens is verplicht de weduwen en wezen te ontzien, omdat zij een zeer moeilijk leven hebben en hun geest terneer geslagen is, zelfs wanneer ze geld bezitten. Zelfs de weduwe van een koning en wezen van een koning vallen voor ons onder dit gebod, want er staat geschreven: 'Geen enkele weduwe en wees zult gij verdrukken' (Ex. 22, 21; vert. 22).

[15] Hoe dient men met hen om te gaan? Men zegt alleen maar vriendelijke dingen tegen hen en gaat met respect met hen om. Men pijnigt hun lichaam niet met werk en hun hart niet met woorden, terwijl men hun bezit nog meer ontziet dan het eigene. [16] Ieder die hen boos of wrevelig maakt, hun hart verdriet doet, heerszuchtig tegen hen optreedt of hun geld verloren doet gaan, zo iemand overtreedt een goddelijk Gebod, hoeveel te meer niet degene die hen slaat of vervloekt. Ook al past men op [het overtreden van] dit gebod geen straffen toe, toch staat de straf ervoor in de Tora erbij vermeld: '(Indien gij dezen toch verdrukt...), dan zal Mijn toorn ontbranden

en Ik u met het zwaard doden' (Ex. 22, (22)-23; vert. (23)-24). Hij Die door Zijn woord de wereld schiep, heeft een verbond met hen gesloten dat zij verhoord zullen worden telkenmale wanneer zij wegens gewelddaden [tot Hem] roepen, want er staat geschreven: 'Wanneer hij tot Mij roept, zal Ik voorzeker naar zijn geroep luisteren' (Ex. 22, 22; vert. 23).

[17] Dit gaat alleen op wanneer iemand de wees ter wille van eigen voordeel onderdrukt. Maar wanneer een rabbijn hem onder druk zet om hem Tora of een ambacht te laten leren of om hem op de juiste wijze terecht te wijzen, dan is dat geoorloofd. Toch moet hij hem niet behandelen zoals hij iedereen behandelt, maar hij moet onderscheid maken en hem kalm en met groot mededogen en respect bij de hand nemen, want de Heer zal hun geding voeren. Voor de wees zonder vader geldt hetzelfde als voor de wees zonder moeder. Tot welke leeftijd gelden zij als wezen? Totdat ze geen volwassenen meer ter ondersteuning nodig hebben voor hun opvoeding en verzorging, maar al het nodige zelf kunnen verrichten, zoals alle andere volwassenen.

Hoofdstuk VII

1. Wie praatjes over zijn medemens rondstrooit, overtreedt een Gebod, want er staat geschreven: 'Gij zult onder uw volksgenoten niet kwaadsprekend rondgaan' (Lev. 19, 16) en alhoewel er op [de overtreding van] dit verbod geen straf wordt toegepast, is het toch een groot vergrijp, dat de dood van vele zielen in Israel heeft veroorzaakt. Daarom vervolgt het vers: 'Gij zult niet staan op het bloed van uw naaste'. Ga maar na wat er gebeurde met de Edomiet Doëg.⁵⁹

2. Wie is zo'n praatjesverkoper? Hij die dingen beweert en van de een naar de ander gaat en zegt: Die-en-die heeft dat-en-dat gezegd, dat-en-dat heb ik over je-weet-wel gehoord. Ook al spreekt hij de waarheid, zo iemand richt de wereld te gronde.

[3] Een nog veel grotere zonde valt ook onder dit gebod, en dat is de kwaadsprekerij, wanneer men dingen ten nadele van zijn medemens vertelt, ook al zijn ze waar. Maar hij die leugens vertelt wordt genoemd 'iemand die een kwade roep over zijn naaste verspreidt'.⁶⁰ Wie deze vorm van kwaadsprekerij bedrijft, gaat zitten en zegt: Dat-en-dat heeft Die-en-die mij aangedaan, zus-en-zo heb ik over hem gehoord. En dan zegt hij lasterlijke dingen. Over zo iemand zegt de

Schrift: 'De Heer zal uitrukken alle gladde lippen, de tong die gewichtigheden spreekt' (Ps. 12, 4).

3. [4] De Wijzen hebben gezegd: Voor drie overtredingen wordt de mens in deze wereld gestraft en verliest hij zijn aandeel aan de Toekomstige Wereld: afgodendienst, onkuisheid en bloedvergieten; maar kwaadsprekerij overtreft deze allen.⁶¹

[5] Ook zeiden de Wijzen: Ieder die kwaadspreekt geldt als iemand die Gods bestaan heeft geloochend, want er staat geschreven: 'Die zeggen: onze tong zullen wij sterk maken, onze lippen zijn met ons. Wie is heer over ons?' (Ps. 12, 5).⁶²

Ook zeiden de Wijzen: Kwaadsprekerij veroorzaakt de dood van drie personen: van hem die spreekt, van hem die het aanneemt en van de besprokene; maar groter gevaar loopt hij die het aanneemt dan hij die het uitspreekt.⁶³

4. [6] Er zijn ook dingen die men insinuaties⁶⁴ noemt. Hoe? Bijvoorbeeld: Wie zou gedacht hebben dat het met die-en-die zo zou aflopen! Of: Hou maar op, wat Die-en-die is overkomen en waarom, dat zal ik maar niet vertellen! En dergelijke dingen meer. Ook degene die ten goede van zijn medemens spreekt in het bijzijn van diens vijanden, die doet aan insinuaties want hij is er de oorzaak van dat zij hem te schande gaan maken. Hierover heeft Salomo gezegd: 'Wie zijn naaste vroeg in de morgen met luide stem zegent, het wordt hem als een vervloeking aangerekend' (Spr. 27, 14), want van goed komt dan kwaad.

[7] Ook van hem die aan kwaadsprekerij doet op luchtige, spottende wijze, alsof het niet haatdragend bedoeld is, heeft Salomo gezegd: 'Als een dolle, die dodelijke schichten en pijlen afschiet (zo is hij die zijn naaste bedriegt) en zegt: Ik maak toch maar een grapje' (Spr. 26, 18-19). Zo kan men ook bedriegelijk kwaadspreken, wanneer men zich van de domme houdt, alsof men niet weet dat datgene wat men zegt kwaadsprekerij is en men zich verweert met de woorden: Ik wist niet dat Die-en-die zoiets gedaan heeft en dat het kwaadsprekerij zou zijn.

5. [8] Het komt op hetzelfde neer of men kwaadspreekt in aanwezigheid van het slachtoffer of dat men dingen zegt die, wanneer ze van de een naar de ander worden doorgegeven, hem schade toebrengen aan lichaam of bezit; zelfs wanneer het gesprokene hem alleen maar in het nauw brengt of bang maakt, dan is dat kwaadsprekerij.

Wanneer het in aanwezigheid van drie personen gezegd wordt, dan

wordt ernaar geluisterd en dan is het een bekende zaak geworden. Indien een van deze drie het daarna verder vertelt, is het geen kwaadsprekerij meer, omdat men dan niet meer de bedoeling kan hebben een gerucht door te geven en openbaar te maken.

6. [9] Al deze personen zijn kwaadsprekers en het is verboden zelfs in hun nabijheid te wonen, laat staan om bij hen te gaan zitten en naar hun woorden te luisteren. De enige reden waarom het oordeel over onze vaders in de woestijn werd geveld was hun kwaadsprekerij.⁶⁵

7. [10] Wie wraak neemt op zijn medemens, overtreedt een verbod, want er staat geschreven: 'Gij zult niet wreken' (Lev. 19, 18). En ook al staat er geen straf op, het is een zeer slechte eigenschap. Het is veeleer gepast dat een mens alle dingen van de wereld aan zich voorbij laat gaan,⁶⁶ want voor hen die inzicht hebben is het allemaal ijdelheid en nietigheid en niet de moeite waard om zich ervoor te wreken.

[11] Wat is wraak? Iemand zegt tegen een ander: Mag ik je houweel lenen? en die ander zegt: Die leen ik jou niet uit. Wanneer die laatste de volgende dag iets van hem moet lenen en vraagt: Mag ik je houweel lenen? en die ander zegt: Die leen ik jou niet uit, net zoals je hem aan mij niet wilde uitlenen toen ik het je vroeg, dan is dat een wraakneming. Maar wanneer hij komt lenen, geef hem grootmoedig en vergeld hem niet wat hij deed. Zo is het ook met vergelijkbare dingen. En zo zei ook David met zijn goede eigenschappen: 'Indien ik zou vergelden die mij met kwaad betaalden!' (Ps. 7, 5).

8. [12] Evenzo overtreedt ieder die wrok koestert tegen iemand uit het volk Israel, een goddelijk verbod, want er staat geschreven: 'Gij zult geen wrok koesteren tegen de zonen van uw volk' (Lev. 19, 18). Hoe is dat? Ruben zegt tegen Simon: Verhuur mij dit huis, of: leen mij deze os uit, maar Simon wil het niet. Wanneer Simon later van Ruben iets te leen of te huur moet hebben en Ruben dan zegt: Vooruit, ik geef het je te leen want ik ben niet zoals jij en zet het je niet betaald – wie zo doet, overtreedt het verbod van wrok. Veeleer moet men het uit zijn hart wissen en geen wrok koesteren, want zolang men de zaak blijft koesteren en het zich blijft herinneren, kan men tot wraakneming vervallen. Daarom is de Tora stipt op het punt van de wrok en eist ze dat men de zonde uit het hart wist en er niet meer aan denkt. Dat is het juiste gedrag, dat een beschaafde samenleving en de omgang van mensen met elkaar mogelijk maakt.

Noten

1. Vgl. bv. Deut. 28, 9: 'En gij zult in Zijn wegen gaan', de zgn. *Imitatio Dei*, nader uitgelegd beneden I, 5-7.
2. Afgeleid uit teksten als Deut. 10, 20; 11, 22: 'En Hem zult gij aankleven..'. Maar God, die een verterend vuur is, kan men niet in directe zin aankleven en daarom wordt dit gebod in de rabbijnse teksten opgevat als het verkeren in het gezelschap van de geleerden, de Talmide Chachamim, dat zijn degenen 'die Hem kennen'; zie beneden VI, 2.
3. Lev. 19, 18: 'Gij zult uw naaste liefhebben als uzelve'; zie beneden VI, 3.
4. Deut. 10, 11: 'De vreemdeling zult gij liefhebben'. De tekst heeft hier *ger*, dat in het latere Jodendom proseliet betekent; zie VI, 4.
5. Lev. 19, 17: 'Gij zult uw broeder in uw hart niet haten'; zie VI, 5.
6. *Ibid.*: 'Uw volksgenoot zult gij zeker vermanen'; zie VI, 6-7.
7. Letterlijk: Geen aangezicht bleek maken. Vgl. Lev. 19, 17: 'En gij zult tegen hem geen zonde opwerpen'; Sifre: Zodat hij van schaamte bleek wordt; zie VI, 8-9.
8. Ex. 22, 12: 'Geen enkele weduwe of wees zult gij onderdrukken'. Weduwen en wezen gelden als prototypen van allen die een onherstelbare maatschappelijke achterstand hebben.
9. Lev. 19, 16: 'Gij zult niet kwaadsprekend rondgaan onder uw volk'; zie VII, 1-6.
10. Lev. 19, 18: 'Gij zult geen wraak nemen of wrok koesteren'; zie VII, 7-8.
11. Over de term *de'ot*, die men zowel met 'eigenschappen' als met 'gedrag' kan weergeven, zie de Inleiding, p. 30.
12. In de rabbijnse bron waarop Maimonides hier waarschijnlijk zinspeelt (de woorden van Rabbi Jozua ben Levi in Sota 5b, met verwijzing naar Ps. 50, 23), ontbreekt de idee van het 'midden'.
13. Letterlijk: binnen de lijn van het recht. De uitdrukking *lifnim mi-shurat ha-din* wordt gebruikt wanneer vonnissen niet naar de strikte letter van het recht, maar met menselijkheid en mededogen worden uitgevoerd.
14. Sifre, Ekev, par. 49 (p. 114).
15. Avot IV, 4.
16. Sota IV, 2.
17. De herkomst van dit citaat is enigszins onduidelijk, maar vgl. Sota 5a.
18. Vgl. bv. Nedarim 22a.
19. Zie voor deze passages: Pesachim 66b, 113b, Shabbat 88b, Joma 23a, Gittin 36b.
20. Vgl. Chagiga 5b.
21. Avot I, 16 (17).
22. Pesachim 3b; Chullin 63b.
23. Avot III, 13 (16).
24. *Lignov da'at*, letterlijk: iemands weten afnemen.
25. Avot III, 13 (16).
26. Avot I, 14 (15); Demai II, 3.
27. Vgl. Avot IV, 10 (12)

28. Avot IV, 21.
29. Christelijke monniken en andere geestelijken die ascese praktiseren.
30. Vgl. Ta'anit 11a. Meestal wordt naar aanleiding van de kontekst Num. 6, 11 vertaald als: '...omdat hij zich door aanraking van een lijk heeft bezondigd...'. De hier geciteerde interpretatie is gebaseerd op een letterlijke betekenis van de woorden.
31. PT Nedarim IX, 1; 4b, onderaan.
32. Zie bv. Ta'anit 11a: 'Samuel zei: Ieder die vast wordt een zondaar genoemd.' Dit slaat overigens niet op gezamenlijk vasten terwille van de noden van de gemeenschap.
33. *Derekh masha*. Het Spreukenboek is volgens Maimonides niet alleen een verzameling levensregels, maar ook een allegorische uiteenzetting over de natuur van de mens.
34. Avot II, 12 (15).
35. *Qrustemilin*, ook genoemd in de Mishna (Kilaim I, 4), is een klaarlijk zeer smakelijke peer afkomstig uit het Italiaanse Crustumaria.
36. *Chilitit* = *assa foetida*, een schermbloemige plant met sterk smakende hars.
37. Vgl. Avot IV, 1: Wie is een held? Hij die zijn neiging bedwingt.
38. Letterlijk: als zwaarden (*charavot*), een woordspeling op het volgende *charuvim* – Johannesbroodboomvruchten.
39. Dwz. in maart/april en september/october.
40. Vgl. Ketubbot 110b.
41. Vgl. Sanhedrin 17b.
42. Vgl. Shabbat 151b.
43. Letterlijk: in heiligheid.
44. Vgl. Chagiga 5b.
45. Voor deze en de volgende voorschriften vergelijk men bv. Avot IV, 16(20); III, 10 (12); I, 6, 12; etc., etc.
46. Voor het volgende zie Avot IV, 18 (20).
47. Ter ere van Shabbat mag men voorwenden dat men een duur, lang ahangend gewaad draagt; zie Shabbat 113a, beneden.
48. Chullin 84a.
49. Chullin 84b.
50. De volgorde in Deut. 20 is: huis, wijngaard (= ambacht), huwelijk, afwijkend van wat Maimonides voorstelt, en dat heeft de uitleggers altijd voor grote problemen geplaatst. Wellicht zag Maimonides huis en ambacht als twee aspecten van dezelfde zaak die, onverschillig in welke volgorde, aan het huwelijk vooraf dienen te gaan. Overigens beantwoordt Deut. 28 aan zijn voorstelling.
51. Aan een hoger doel, zoals de Tempel of de godsdienst.
52. Sifre, Ekev par. 49 (p. 114-115) en vgl. bv. Ketubbot 111b; Pesachim 49a.
53. Avot I, 4.
54. Zie ook Boete en Berouw III, 14 [25]; IV, 4.
55. Zie ook Boete en Berouw II, 9 [13], e.v.
56. Arachin 16b: 'Hoever gaat het vermaan? Rav zegt: tot slaan; Shermuel

- zegt: tot vervloeking; rabbi Jochanan zegt: tot afsnauwen...' Maimonides heeft hier gekozen voor de mening die het verst gaat.
57. Arachin 16b.
58. Avot III, 11 (14).
59. I Sam. 22: Doëg maakte de priesters van Nob bij Saul verdacht en doodde hen daarna eigenhandig.
60. Bv. Sanhedrin I, 1 en Makkot 4b. Merk op dat Maimonides een nauwkeuriger onderscheid tussen de verschillende vormen van kwaadsprekerij maakt dan zijn bronnen.
61. Tosefta Pe'a I, 2 (in iets andere bewoordingen) en vgl. Arachin 15b en PT Pe'a I, 1; 15d, beneden.
62. Arachin 15b, bovenaan.
63. Arachin 15b, beneden; het laatste deel van deze uitspraak is niet overgeleverd. Maimonides denkt misschien bij degene die kwaadsprekerij aanneemt aan het lot van Saul, die Doëgs verhalen geloofde. Ook is mogelijk dat hij denkt aan het bericht van Ziba over Mefiboseh (II Sam. 9), dat in de Talmud (Shabbat 56a-b) als kwaadsprekerij wordt opgevat en als de oorzaak van de scheuring van het rijk van David.
64. *Avak leshon ha-ra*, letterlijk: stof van kwaadsprekerij.
65. De Israëlieten die geloof hadden gehecht aan de slechte berichten van de verspieters, werd de toegang tot het beloofde land ontzegd.
66. De gangbare teksten lezen hier: '... dat een mens bij alle dingen ter wereld zijn eigenschappen verloochent' (*ma'avir + al middotaw*).

DE REGELS VAN BOETE EN BEROUW

Korte inhoud:

- I. Het is ons geboden belijdenis van schuld af te leggen voor begane zonden. Boete en berouw (*teshuva*) spelen een belangrijke rol ter verkrijging van verzoening van schuld.
- II. Oprechtheid van berouw impliceert de noodzaak het begane kwaad metterdaad goed te maken. Nieuwjaar en Verzoendag zijn bij uitstek tijdstippen voor inkeer.
- III. Berouw staat open voor iedereen, zelfs voor de 24 soorten zondaars die geen aandeel hebben aan de Toekomstige Wereld.
- IV. Zo zijn ook de 24 zaken die toegang tot berouw bemoeilijken, geen absolute hindernissen.
- V. Want de mens is ten allen tijde vrij om voor het goede te kiezen en het kwaad na te laten, ook al lijkt dat in tegenspraak met Gods almacht en alwetendheid. Wij weten niet hoe almacht en vrije wil te verenigen zijn, maar wij weten wel dat men loon of straf op grond van eigen keuze verdient.
- VI. Bijbelpassages waarin, als straf op zeer zware zonden, de toegang tot boete en berouw schijnt te worden versperd, betreffen bijzondere gevallen van zware of collectieve schuld. Aankondigingen van onheil over een volk laten de individuele verantwoordelijkheid en keuzevrijheid onverlet.
- VII. Deze vrijheid bewijst hoe belangrijk Teshuva is. Het is het kardinale punt van de verhouding tot God en de medemens en is voorwaarde voor de verlossing in het laatst der dagen. Zonder boetvaardigheid bereikt geen mens zijn eigenlijke bestemming.
- VIII. De bestemming van de mens wordt genoemd het leven van de Toekomstige Wereld. Dit is een onlichamelijk bestaan, waarin de zielen van de rechtvaardigen genieten van de kennis van God. Ontzegging van dit leven is de zwaarst denkbare straf. Profeten en rabbijnen hebben dit leven met verschillende namen en beelden aangeduid, maar de mens kan deze heerlijkheid pas bevatten wanneer die werkelijkheid voor hem wordt.

- IX. Voor- en tegenspoed die de mens in dit leven toevallen, worden vaak als beloning of straf gezien, omdat zij de uiteindelijke afrekening beïnvloeden. Een goed leven is bevorderlijk voor gehoorzaamheid en studie en die zijn voorwaarde voor een aandeel aan de Toekomstige Wereld. Een slecht en ongelukkig leven vervreemdt de mens verder van God en dat draagt bij tot zijn definitieve ondergang. In die zin kan men voor- en tegenspoed loon en straf noemen. De dagen van de Messias zijn een voorproef van het uiteindelijke loon.
- X. De Toekomstige Wereld mag geen doel op zichzelf zijn. Men moet dienen uit liefde en niet om loon te verwerven. Het doel van de gehoorzaamheid aan de Geboden en van de kennis die de mens kan verwerven van het hogere, is om hem te voeren tot zijn meest verheven bestemming: de belangeloze liefde tot God.

De Regels van Boete en Berouw

Hieronder valt één gebod, namelijk dat de zondaar terugkere van zijn zonde voor het aangezicht van de Heer en belijdenis doe.¹ En de uitleg van dit Gebod en de geloofsprincipes² die ermee samenhangen zijn in deze hoofdstukken vervat.

Hoofdstuk I

1. Indien iemand een van de Geboden van de Tora heeft overtreden, of het nu een gebod of een verbod is, hetzij met opzet of per ongeluk, dan moet hij, wanneer hij tot inkeer komt en terugkeert van zijn zonde, deze belijden tegenover God, want er staat geschreven: 'Wanneer een man of een vrouw enige zonde begaat ... dan moeten zij de zonde die zij begaan hebben belijden' (Num. 5, 6-7); dit is de uitgesproken belijdenis van schuld. Deze belijdenis is een van de Geboden.

[2] Hoe doet men schuldbelijdenis? Men zegt: Och Here, ik heb gezondigd, ik heb kwaad gedaan, ik ben weerspanning geweest tegenover Uw aangezicht en aldus gedaan. Maar zie, ik heb spijt en ik schaam mij over mijn daden en nooit zal ik dit weer doen. Dit is de kern van de schuldbelijdenis, maar ieder die uitvoeriger en langduriger schuld belijdt, is des te meer te prijzen.

[3] Eveneens werd al degenen die zond- en schuldoffers moesten brengen, bij hun offers voor de per ongeluk of met opzet begane zonden pas verzoening geschonken, wanneer zij eerst tot inkeer kwamen en hun schuldbelijdenis hardop uitspraken, want er staat geschreven: 'En hij zal belijdenis doen van hetgeen hij heeft misdaan' (Lev. 5, 5).

[4] Zo wordt niemand die de dood schuldig is of die gegeseld moet worden, bij zijn dood of gelijk met de straf verzoening geschonken, tenzij hij tot inkeer is gekomen en belijdenis heeft gedaan. Iemand die zijn naaste heeft benadeeld en hem geldelijk verlies heeft toegebracht, wordt geen verzoening vergund wanneer hij slechts heeft terugbetaald wat hij schuldig is, maar pas wanneer hij belijdenis

heeft gedaan en zich omkeert om nooit meer iets dergelijks te doen, zoals er geschreven staat: 'Van alle zonden die een mens doet' (Num. 5, 6).

2. [5] Omdat de zondebok verzoening bracht over heel Israel,³ zei de hogepriester daarover de belijdenis in naam van het volk, zoals er staat geschreven: 'En hij zal over hem al de overtredingen van de kinderen Israels belijden' (Lev. 16, 21).

[6] De zondebok verzoende al de overtredingen die in de Tora staan, zowel de lichte als de zware, of men die met opzet dan wel per ongeluk begaan heeft; zowel de bewuste als de onbewuste zonden werden door de zondebok verzoend. Dat wil zeggen: wanneer men tot inkeer kwam. Maar wanneer men niet tot inkeer kwam, verzoende de bok slechts de lichte zonden.

[7] Welke zijn dan de lichte en welke de zware zonden? De zware zonden zijn die waarvoor men de doodstraf⁴ of de voortijdige dood⁵ verdient. Hoewel op een lichtzinnige of leugenachtige eed niet de straf van de voortijdige dood staat, is ook dat een van de zware zonden. Alle andere geboden en verboden waar niet de straf van de vroege dood op staat, zijn lichte zonden.

3. [8] Sinds de tijd dat de tempel niet meer bestaat en het altaar der verzoening er niet meer is, resten ons slechts boete en berouw.⁶ Boete en berouw doen verzoening voor alle zonden. Zelfs iemand die zijn hele leven een slecht mens is geweest maar op het laatst tot inkeer komt, wordt niet meer aan zijn zondige verleden herinnerd, want er staat geschreven: 'De zondaar zal niet meer door zijn zondigheid ten val gebracht worden ten dage dat hij terugkeert van zijn zonde' (Ezech. 33, 12). Het is de Grote Verzoendag zelf die verzoening brengt over hen die tot inkeer komen, zoals er geschreven staat: 'Want op die dag zal Hij verzoening over hen doen' (Lev. 16, 30).

4. [9] Alhoewel boete en berouw voor alles verzoening brengen en de Grote Verzoendag de verzoening effectueert, zijn er overtredingen die meteen verzoend kunnen worden, naast andere die pas na enige tijd verzoend worden.

Hoe gaat dat in zijn werk?⁷ Iemand overtreedt een gebod waarop niet de straf van een voortijdige dood staat, en komt tot inkeer. Nog voordat hij een stap gedaan heeft, wordt het hem onmiddellijk vergeven. Over deze dingen staat geschreven: 'Komt tot inkeer weerspannige kinderen en Ik zal uw afvalligheden genezen' (Jer. 3, 22).

[10] Wanneer iemand echter een verbod overtreedt waarop niet de

straf van een voortijdige dood en ook niet de doodstraf van het gerecht staat, en hij doet daarna boete, dan schort de boete de straf op en de Grote Verzoendag brengt pas de verzoening. Hierover staat geschreven: 'Op die dag zal Hij verzoening over U doen' (Lev. 16, 30).

[11] Wanneer iemand een overtreding begaat met betrekking tot zaken die bestraft worden met een voortijdige dood of met de doodstraf, maar hij komt tot inkeer, dan schorten de inkeer en de Grote Verzoendag de straf op, maar pas het lijden dat hem overkomt zal de verzoening volbrengen. Nooit zal een volledige verzoening tot stand komen als hij niet door lijden wordt bezocht. Hierover staat geschreven: 'Ik zal hun overtreding met de roede bezoeken en hun zonde met plagen' (Ps. 89, 33).

[12] Wat tot dusver gezegd is gaat alleen op wanneer de zondaar bij zijn overtreding niet de naam van God heeft ontwijfd. Want wie de Naam ontwijfd, ontvangt pas een volledige verzoening wanneer hij sterft, ook al is hij tot inkeer gekomen en heeft hij de Grote Verzoendag in boete en berouw doorgebracht en is hem allerlei lijden toegefallen. In dat geval schorten de inkeer, de Grote Verzoendag en het lijden alle drie de straf op, maar pas de dood brengt verzoening, zoals er geschreven staat: 'De Heer der legermachten heeft Zich in mijn oren geopenbaard: Zou de zonde voor u verzoend worden, voordat gij sterft?' (Jes. 22, 14).

Hoofdstuk II

1. Wat is een oprecht berouw? Dat is wanneer iemand in de gelegenheid is om een zonde te begaan die hij ook al eerder heeft begaan, maar hij houdt zich in en doet het niet weer, omdat hij tot inkeer is gekomen en niet uit bangheid of omdat zijn krachten niet meer toereikend zijn.

Hoe is dat? Iemand heeft bijvoorbeeld zondige omgang gehad met een vrouw. Een tijd later treft hij haar opnieuw, hij heeft haar nog steeds lief, zijn lichaam verlangt krachtig en het voorval vindt plaats in dezelfde omgeving waar hij de vorige overtreding heeft begaan. Maar hij houdt zich in en zondigt niet. Zo iemand is een oprechte boeteling. Dat is wat Salomo zei: 'Gedenk uw Schepper in uw jongelingsjaren' (Pred. 12, 1).

[2] Maar indien men pas in zijn ouderdom tot inkeer komt, in een tijd

dat het niet meer mogelijk is te doen wat men placht te doen, zulk een inkeer is weliswaar niet voortreffelijk, maar toch nuttig en ook dan is men een boeteling. Zelfs iemand die heel zijn leven in zonde heeft geleefd maar tot inkeer komt op de dag van zijn dood, al diens zonden zijn vergeven, zoals er geschreven staat: 'Voordat de zon verduistert' (Pred. 12, 2), dat slaat op de dag van de dood.⁸ Dit houdt in dat degene die zijn Schepper bedenkt en omkeert voordat hij sterft, vergiffenis wordt geschonken.

2. [3] En wat is die omkeer? Dat is wanneer een zondaar zijn zonde achter zich laat en deze uit zijn gedachten bant en zich vast voorneemt om het niet meer te doen, zoals er geschreven staat: 'De kwaadwillige moge zijn weg verlaten en de man van onrecht zijn gedachten' (Jes. 55, 7). Ook moet het hem berouwen dat hij een overtreding heeft begaan, zoals er geschreven staat: 'Want na mijn omkeer heb ik berouw gehad en nadat ik mij er bewust van ben geworden heb ik mij op de dij geslagen' (Jer. 31, 18; vert. 19). En hij moet getuigen bij Hem die het verborgene kent dat hij nooit weer tot die zonde terug zal keren, zoals er geschreven staat: 'En wij zullen niet meer zeggen tot het maaksel van onze handen: onze God; want slechts door U zal de wees barmhartigheid ervaren' (Hosea 14, 4). Men moet dus met de mond schuld belijden en de dingen die men zich heeft voorgenomen metterdaad uitspreken.

3. [4] Ieder die met woorden belijdenis doet maar zich niet voorneemt de zonde na te laten, is gelijk iemand die zich onderdompelt voor een reiniging met een onrein gedierte in zijn hand. Zo'n reiniging heeft pas effect wanneer hij het beest van zich werpt. Zo staat er ook geschreven: 'Wie belijdt en nalaat, ervaart barmhartigheid' (Spr. 28, 13). En men moet de zonde bij de naam noemen, zoals er geschreven staat: 'Welaan, dit volk heeft een grote zonde begaan: zij hebben zich goden van goud gemaakt' (Ex. 32, 31).

4. [5] Het behoort tot de wegen van boete en berouw dat de boeteling gedurig tot de Heer roept in smeking en geweent en dat hij liefdadigheid beoefent naar zijn vermogen. Hij houdt zich zeer ver van de zaak waarin hij heeft gezondigd en verandert zijn naam, als het ware om te zeggen: Ik ben een ander, ik ben niet meer de man die die daden heeft verricht. Hij verandert al zijn daden ten goede en houdt zich aan de rechte weg. Hij trekt weg uit zijn woonplaats, omdat zwerven als een balling verzoening brengt voor de zonde en het een mens deemoedig maakt en zorgt dat men nederig en onderworpen is.

5. [6] Het is zeer prijzenswaardig wanneer de boeteling in het openbaar schuld belijdt en aan een ieder te kennen geeft waarin hij gezondigd heeft. Hij maakt de overtredingen die hij ten opzichte van zijn medemens heeft begaan openbaar en zegt: Zeker, ik heb tegen Die-en-die gezondigd en zo-en-zo heb ik gedaan. Maar zie, vandaag ben ik tot inkeer gekomen en ik heb er spijt van. Ieder die zich daar te goed voor acht en zijn zonden niet prijsgeeft maar ze liever verborgen houdt, diens berouw is niet volledig, zoals er geschreven staat: 'Wie zijn zonden bedekt zal niet slagen' (Spr. 28, 13).

[7] Waarop slaat het gesprokene? Op de zonden die begaan zijn tegenover een medemens. Maar zonden tegen de Allerhoogste hoeft men niet wereldkundig te maken en het getuigt van botheid indien men die wel openbaar maakt. Men komt voor God tot inkeer, somt voor Zijn aangezicht zijn zonden op en belijdt daarover in het openbaar zijn schuld zonder nadere aanduiding. Het is een weldaad wanneer zo'n zonde niet openbaar wordt, want er staat geschreven: 'Gelukkig hij wiens overtreding vergeven is, wiens zonden zijn bedekt' (Ps. 32, 1).

6. [8] Alhoewel boete en luidkeels berouw altijd goed zijn, is het tijdens de tien dagen tussen Nieuwjaar en Grote Verzoendag bij uitstek gepast. Dan wordt het ook onmiddellijk verhoord, zoals er geschreven staat: 'Zoekt de Heer wanneer Hij zich laat vinden, roept Hem aan wanneer Hij nabij is' (Jes. 55, 6). Op wie is dit van toepassing? Op de enkeling. Maar de gemeenschap wordt altijd verhoord wanneer ze oprecht en luidkeels boete doet, zoals er geschreven staat: '(... zo nabij) als de Heer, onze God, steeds wanneer wij tot Hem roepen' (Dt. 4, 7).

7. [9] De Grote Verzoendag is de tijd van boete voor allen, zowel voor de enkeling als voor de gemeenschap, en het is de termijn van vergeving voor Israel. Daarom moeten allen boete doen en schuld belijden op de Grote Verzoendag. Geboden is dat men het belijden van schuld op de Grote Verzoendag de dag te voren begint, voordat men gegeten heeft, zodat men belijdenis van schuld heeft gedaan indien men zich bij de maaltijd dodelijk zou verslikken.⁹ En alhoewel men voor de maaltijd schuld beleden heeft, doet men het opnieuw in het avondgebed van de nacht van Grote Verzoendag en weer opnieuw bij het ochtendgebed, bij het toegevoegde gebed, bij het middaggebed en bij het avondgebed. Op welk moment valt de schuldbelijdenis? Voor de enkeling valt het na het Achttiengebied,

maar de voorganger zegt het in het midden van het gebed in de vierde bede.

8. [10] De schuldbelijdenis die heel Israel pleegt te zeggen is: Maar wij hebben gezondigd,... etc.¹⁰ en dat is de kern van de schuldbelijdenis. De zonden die men op de ene Verzoendag heeft beleden, belijdt men opnieuw op de volgende Verzoendag, want er staat geschreven: 'Want mijn overtredingen ken ik en mijn zonden staan mij altijd voor ogen' (Ps. 51, 5).

9. [11] Door het doen van boete en [het beleven van] de Verzoendag zelf worden alleen de zonden tegenover de Allerhoogste verzoend,¹¹ zoals het eten van verboden voedsel of het aangaan van een verboden geslachtsgemeenschap en dergelijke dingen. Maar zonden tegen de medemens, zoals het toebrengen van schade, iemand vervloeken of diefstal en dergelijke, worden pas vergeven, nadat men teruggegeven heeft wat men de naaste schuldig is en vrede met hem heeft gesloten. [12] Ook al heeft men geld teruggegeven dat men schuldig is, toch moet men vrede sluiten en vragen of de ander het wil vergeven. Zelfs als men de naaste alleen maar met woorden heeft lastig gevallen, moet men het met hem bijleggen en er net zolang bij hem op aandringen, totdat hij het vergeeft.

[13] Wanneer deze hem niet wil vergeven, brengt men een groep van drie mannen mee die bekenden van hem zijn en die sterke druk op hem kunnen uitoefenen. Als hij zich door hen niet laat vermurwen, brengt men nog een tweede en een derde groep. Als hij dan nog niet wil, laat men het erbij zitten en ga men zijns weegs; dan is degene die niet heeft willen vergeven de zondaar. Maar als deze uw leermeester is, dan moet men wel duizend keer om vergeving komen vragen.¹²

10. [14] Omdat het een mens dus verboden is hardvochtig en onverzoenlijk te zijn, maar men zich gemakkelijk moet laten verbidden en zich moeilijk kwaad mag laten maken,¹³ daarom moet men, wanneer de zondaar om vergeving komt vragen, van harte en vol bereidwilligheid vergeving schenken. Zelfs wanneer hij leed berokkend heeft en veel heeft misdaan, dient men niet wraakgierig te zijn en geen wrok te koesteren.¹⁴ Dat is de manier van doen van het zaad Israels met hun goede inborst. Maar de volkeren die onbesneden zijn van hart, zijn niet zo; 'Hun gramschap wordt immer gekoesterd' (vgl. Amos 1, 11). Zo staat er ook van de Gibeonieten, die niet wilden toegeven en het niet wilden bijleggen, 'De Gibeonieten waren niet van de kinderen Israels' (II Sam. 21, 2).

11. [15] Wanneer een medemens, tegenover wie men gezondigd heeft, sterft, voordat men vergiffenis heeft kunnen vragen, brengt men tien mannen bijeen rondom zijn graf en zegt ten overstaan van hen: Ik heb gezondigd tegen de Heer de God van Israel en tegenover deze Die-en-die, want ik heb hem dat-en-dat aangedaan.¹⁵ Indien hij hem geld schuldig was, geeft hij dat aan de erfgenamen terug. Is er geen erfgenaam bekend, dan deponeert hij het bij het gerechtshof en belijdt hij zijn schuld.¹⁶

Hoofdstuk III

1. Ieder mensenkind heeft zowel verdiensten als zonden op zijn naam staan. Hij wiens verdiensten in meerderheid zijn ten opzichte van zijn zonden heet een rechtvaardige (*tsaddik*), en hij wiens zonden in meerderheid zijn ten opzichte van zijn verdiensten heet een boosaardige (*rasha*). Is het half om half dan is men een middelmatige (*benoni*). [2] Dat geldt ook voor landen en staten: Daar waar de verdiensten van de inwoners talrijker zijn dan hun zonden, is het land rechtvaardig, maar indien de zonden in meerderheid zijn dan heet het kwaadaardig. En zo is het ook met de hele wereld.

2. [3] Wanneer iemands zonden talrijker zijn dan zijn goede daden, sterft hij terstond in zijn boosaardigheid, want er staat geschreven: '(Ik heb u geslagen zoals de vijand toeslaat..) wegens de meerderheid van uw zonden' (Jer. 30, 14-15). Ook wanneer een land overwegend slecht is, gaat het te gronde, zoals er geschreven staat: 'Omdat het geschrei over Sodom en Gomorra groot is' (Gen. 18, 20), en eveneens worden de mensen zonder meer te gronde gericht wanneer de zonden van de gehele wereld te talrijk zijn geworden, zoals er geschreven staat: 'Toen God zag dat het kwaad van de mensen groot was geworden, ...' (Gen. 6, 5).

[4] De afweging hiervan geschiedt niet op grond van het aantal goede of slechte daden, maar veeleer op grond van de zwaarte ervan. De ene goede daad kan opwegen tegen een aantal zonden, zoals er geschreven staat: 'Omdat in hem iets goeds gevonden werd (... in het huis van Jerobeam)' (I Kon. 14, 13). Ook kan een zonde opwegen tegen een aantal goede daden, zoals er geschreven staat: 'Eén zondaar kan veel goeds te niet doen' (Pred. 9, 18). Dit afwegen geschiedt alleen in het weten van de God der kennis en Hij alleen weet hoe de

verdiensden ten opzichte van de zonden worden afgemeten.

3. [5] Ieder die er spijt van heeft dat hij de geboden heeft gehouden en die zich afvraagt of zijn goede daden wel zin hebben gehad en bij zichzelf zegt: Wat voor nut heb ik ervan ondervonden? Misschien had ik ze even goed niet kunnen doen? Zie deze vergooit ze allemaal en hem wordt geen enkele goede daad meer toegerekend, zoals er geschreven staat: 'De rechtvaardigheid van de rechtvaardige zal hem niet redden op de dag van zijn boosaardigheid' (Ezech. 32, 12); dat slaat alleen op degene die twijfelt aan zijn vroegere daden.

[6] Evenals de zonden van de mens worden afgewogen tegen zijn goede daden op het uur van zijn dood, zo worden ook ieder jaar opnieuw de zonden van al degenen die de wereld bewonen afgewogen tegen hun zonden op de dag van het nieuwe jaar (*Rosh ha-Shana*). Wie dan rechtvaardig wordt bevonden, wordt ten leven beschikt en wie een zondaar wordt bevonden, wordt ten dode beschikt. Over degene die daar tussen in zit wordt het oordeel opgeschort tot de Grote Verzoendag. Indien hij tot inkeer komt, wordt hij ten leven beschikt, indien niet, dan wordt hij ten dode beschikt.

4. [7] Alhoewel het blazen van de ramshoorn (*Shofar*) op Nieuwjaarsdag door de Schrift is geboden,¹⁷ bevat het nog een extra aanduiding, en wel: Waakt op, waakt op uit uw slaap gij slapenden, wordt wakker gij sluimerenden uit uw sluimering en onderzoekt uw daden, keert om in boete en berouw en gedenkt uw Schepper. Gij die de waarheid zijt vergeten door tijdelijke ijdelheden, die het hele jaar ijdel en ledig hebt gedooled, nutteloos en zonder uitredding, ziet uzelf aan; aanschouwt uw wegen en daden. Laat ieder van u zijn kwade weg verlaten en de gedachten die niet goed zijn prijsgeven.

[8] Daarom moet iedereen zichzelf het hele jaar door beschouwen als iemand die voor de helft verdienstelijk en voor de helft schuldig is, en ook de hele wereld beschouwe men als half verdienstelijk en half schuldig. Begaat men een zonde, dan slaat de weegschaal zowel in persoonlijk opzicht als ten aanzien van de wereld als geheel door naar de kant van de schuld en is men de oorzaak van verderf. Vervult men een gebod, dan slaat de weegschaal zowel in persoonlijk opzicht als ten aanzien van de hele wereld door ten goede en is men de oorzaak van heil en redding. Dat is wat er geschreven staat: 'De rechtvaardige is de grondslag van de wereld' (Spr. 10, 25). Hij die zich als een rechtvaardige gedraagt, houdt de wereld in evenwicht en brengt redding.

[9] Het is vanwege deze zaak dat geheel Israel gewoon is rechtvaardigheid te betrachten en veel goede daden te doen en om zich vanaf Nieuwjaar tot aan de Verzoendag nog meer bezig te houden met de Geboden dan alle andere dagen van het jaar. Zij allen hebben de gewoonte om gedurende die tien dagen 's nachts op te staan en om in hun synagogen smeekgebeden en woorden van onderwerping te zeggen tot de dag aanbreekt.

5. [10] Op het moment dat 's mensen zonden worden afgewogen tegen zijn verdiensden, rekent men hem een eerste zonde niet aan, en ook een tweede niet, maar wel een derde en wat er meer volgt. Wanneer zijn zonden vanaf de derde talrijker blijken te zijn dan zijn verdiensden, worden die eerste twee weer erbij getrokken en wordt hij over het geheel beoordeeld.

[11] Indien de verdiensden het overwicht op de zonden blijken te hebben, van de derde zonde af, worden ze allen één voor één vergeven: de derde geldt daarbij als eerste, want de eerste twee zijn al vergeven, en de vierde wordt de eerste wanneer de derde vergeven is, en zo door tot het einde.

[12] Wat tot nu toe gezegd is slaat op de enkeling alleen, want er staat geschreven: 'Zie dit alles zal God twee, driemaal doen met een man' (Job 33, 29). Maar over een gemeenschap worden de eerste drie zonden altijd opgeschort, want er staat geschreven: 'Over drie zonden van Israel; maar over vier zal Ik het niet terughouden' (Amos 2, 6). En wanneer het op deze wijze wordt toegerekend, wordt ook gerekend vanaf de vierde.

[13] Wanneer bij het geheel van de zonden die door een middelmatig iemand zijn begaan, zich de zonde bevindt dat men nooit gebedsriemen heeft aangelegd, dan wordt men in overeenstemming met zijn zonden geoordeeld, maar men heeft wel een aandeel aan de Toekomstige Wereld. Zo worden ook de zondaren die meer overtredingen hebben dan verdiensden, geoordeeld naar hun zondige daden, maar zij hebben wel een aandeel aan de Toekomstige Wereld. Heel Israel heeft immers een aandeel aan de Toekomstige Wereld, ook al hebben zij gezondigd, want er staat geschreven: 'En uw volk, zij zijn allen rechtvaardigen; voor eeuwig zullen zij het land beërven' (Jes. 60, 21). Land is hier beeldspraak en slaat op het land der levenden en dat is de Toekomstige Wereld. Zo hebben ook de vrouwen en de volkeren der wereld een aandeel aan de Toekomstige Wereld.

6. [14] Dit zijn degenen die geen aandeel hebben aan de Toekomstige

Wereld,¹⁸ maar die worden uitgeroeid, vernietigd en veroordeeld wegens de grootte van hun boosheid en zondigheid tot in alle eeuwigheden: De ketters; de *apikorsim*;¹⁹ zij die de Tora loochenen; zij die de opstanding der doden loochenen; die de komst van de Verlosser loochenen; de afvalligen; zij die het volk tot zonde brengen; zij die afwijken van de wegen der gemeenschap; hij die opzettelijk in het openbaar overtredingen begaat, zoals Jehojakim deed (Jer. 36); de verraders; zij die de gemeenschap vrees aanjagen met onoprechte bedoelingen;²⁰ zij die bloed vergieten; de kwaadsprekers; en hij die het teken van zijn besnijdenis verbergt.²¹

7. [15] Er zijn vijf categorieën ketters: Hij die zegt dat er geen God is en dat de wereld geen Bestierder heeft; hij die niet ontkent dat er een Bestierder is, maar dat er twee zijn of meer; hij die zegt dat er één Heer is, maar dat Hij lichamenlijk is en afgebeeld kan worden; ook hij die zegt dat niet Hij alleen de Eerste en de Rots van allen is; en hij die een godheid buiten Hem vereert, opdat deze voor hem een voor-spraak bij de Heer der werelden kan zijn. Ieder van deze vijf is een ketter.

8. [16] Er zijn drie categorieën *apikorsim*: hij die zegt dat er in het geheel geen profetie is en dat er geen vorm van kennis is die vanwege de Schepper het hart der mensen bereikt; hij die het profeetschap van onze leermeester Mozes ontkent; en hij die zegt dat de Schepper de daden der mensen niet kent. Elk van deze drie is een *apikoros*.

[17] Er zijn drie die de Tora loochenen: hij die zegt dat de Tora niet vanwege de Heer is. Zelfs indien het om één vers of één woord gaat waarvan hij zegt dat Mozes het uit zichzelf heeft gezegd, dan is zo iemand een loochenaar van de Tora; ook hij die de uitleg van de Tora, de Mondelinge Leer, loochent; en hij die het gezag van hen die de Tora overdragen in twijfel trekt, zoals Zadok en Boëthius deden;²² hij die zegt dat de Schepper het ene gebod voor een ander vervangen heeft en dat deze Tora is afgeschaft, hoewel ze vanwege de Heer was, zoals de Christenen en de Moslims doen. Ieder van deze drie is een loochenaar van de Tora.²³

9. [18] Er zijn twee categorieën afvalligen: hij die afvallig wordt naar aanleiding van één overtreding en hij die afvallig wordt met betrekking tot de hele Tora. Hij die afvallig wordt op één overtreding, is iemand die zich vermeten heeft deze overtreding opzettelijk te begaan, die het algemeen bekend laat worden en het zich tot gewoonte maakt, zelfs indien het één van de lichtere overtredingen is. Bij-

voorbeeld iemand heeft de gewoonte aangenomen om altijd linnen en wol tegelijk te dragen²⁴ of de rand van zijn haar te scheren.²⁵ Hij wekt zo de indruk alsof dit gebod voor hem is afgeschaft. Zie, zo iemand is op dit punt een afvallige, omdat hij het doet om weerstand op te roepen.

Een afvallige met betrekking tot de hele Tora is bijvoorbeeld iemand die tot een van de godsdiensten der volkeren overgaat op het moment dat er een vervolging wordt afgekondigd, en deze dan blijft aanhangen, omdat hij denkt dat het hem geen gewin oplevert om bij het geplaagde en vervolgte volk Israel te behoren en dat het voor hem beter is om te horen bij degenen die de macht in handen hebben. Zo iemand is afvallig van de hele Tora.

10. [19] Wie zijn degenen die het volk tot zonde brengen? Het maakt niet uit of iemand voorgaat in een grote zonde, zoals Jerobeam, Zadok of Boëthius,²⁶ of dat hij de toon aangeeft in een lichtere zonde, al was het slechts het afschaffen van iets dat de Tora geboden heeft, of dat hij anderen tot zonde dwingt, zoals Manasse, die net zolang Israelieten ter dood bracht tot ze afgodendienst bedreven,²⁷ of anderen misleidt en ze op het verkeerde spoor brengt, zoals Jezus deed.²⁸

11. [20] Ook al begaat degene die zich afzondert van de wegen van de gemeenschap geen enkele overtreding – hij houdt zich alleen maar afzijdig van de gemeente Israels, vervult niet de gemeenschap-pelijk te volbrengen geboden, bemoeit zich niet met hun problemen en doet niet mee wanneer er gevast wordt; hij gaat zijn eigen gang als een willekeurige burger die nergens bij hoort – toch heeft zo iemand geen aandeel aan de Toekomstige Wereld.

[21] Hij die opzettelijk overtredingen begaat, zoals Jehojakim, of het nu lichte of zware zijn, die heeft geen aandeel aan de Toekomstige Wereld. Hij wordt genoemd iemand die de Tora naar willekeur uitlegt,²⁹ omdat hij een brutaal gezicht zet en zich schaamteloos niets aantrekt van de woorden van de Tora.

12. [22] Er zijn twee categorieën verraders: hij die zijn medemens uitlevert in de handen van niet-joden om hem te laten doden of te laten mishandelen, en hij die het geld van zijn medemens uitlevert aan niet-joden, of aan een afperser – wat op hetzelfde neer komt. Beiden hebben geen aandeel aan de Toekomstige Wereld.

13. [23] Zij die de gemeenschap vrees aanjagen met onoprechte bedoelingen, regeren met straffe hand en worden door velen gevreesd

en geschuwd. Zij hebben enkel hun eigen aanzien op het oog en niets van wat zij nastreven is gericht op de eer van God, zoals ook het geval is bij de koningen der volkeren.

14. [24] Zelfs indien al deze vierentwintig personen die wij hebben opgesomd tot het volk Israel behoren, geen van allen hebben zij een aandeel aan de Toekomende Wereld. Hoewel de Wijzen ook nog van lichtere vergrijpen dan deze gezegd hebben dat hij die daar een gewoonte van maakt geen aandeel aan de Toekomende Wereld heeft, hebben zij dat slechts gezegd met het doel dat men zich daarvan verre houdt en zich ervoor in acht neemt.³⁰

[25] Het gaat om de volgende: Hij die voor zijn medemens bijnamen gebruikt, hij die zijn medemens in het openbaar beschaamd maakt, hij die zichzelf in de lucht steekt ten koste van zijn medemens, hij die de leerlingen der Wijzen minacht, hij die de feestdagen veracht en het heilige ontwijdt.

[26] Al deze dingen hebben slechts betrekking op ieder die een van deze dingen doet zonder voor zijn dood tot inkeer te komen en die daardoor geen aandeel heeft aan de Toekomende Wereld. Maar wie terugkeert van zijn boosheid en als berouwvolle zondaar sterft, die behoort tot de Toekomende Wereld, want tegen berouw is niets bestand. Zelfs iemand die zijn hele leven een godloochenaar is geweest maar op het laatst tot inkeer komt, heeft een aandeel aan de Toekomende Wereld, want er staat geschreven: 'Vrede, vrede voor hem die ver is en die nabij is, zegt de Heer, en Ik zal hem genezen' (Jes. 57, 19). Alle zondaren, boosaardigen, afvalligen en anderen die boete hebben gedaan – of het nu in het openbaar was of dat ze in het verborgene tot inkeer kwamen – worden aangenomen, want er staat geschreven: 'Keert om, weerspannige kinderen' (Jer. 3, 22); ook al zijn ze weerspannig en slechts in het verborgene teruggekeerd en niet in het openbaar, hun boetvaardigheid wordt aanvaard.

Hoofdstuk IV

1. Er zijn vierentwintig zaken die boetvaardigheid tegenhouden. Vier daarvan zijn grote zonden. Wanneer men een van die vier begaat, heeft men zo zwaar gezondigd dat de Heilige geen gelegenheid meer geeft om boete te doen. Dit zijn ze: 1. Het tot zonde verleiden van de gemeenschap, waaronder ook valt het weerhouden van de gemeenschap

om een gebod uit te voeren. 2. De naaste doen afdwalen van de goede naar de kwade weg, het werk van aanstichters en verleiders. 3. Zien dat een zoon het verkeerde pad op gaat en hem niet tegenhouden; over een zoon heeft men immers gezag en indien men hem zou tegenhouden zou hij ermee ophouden; daarom is dit net zo erg als het verleiden tot zonde; onder deze zonde vallen ook al die gelegenheden dat men anderen – of het nu enkelingen of groepen zijn – van zonden kan afhouden, maar het niet doet, zodat men hen hun ondergang tegemoet laat gaan. 4. Zeggen: ik ga zondigen en weer tot inkeer komen; hieronder valt ook het zeggen: ik ga zondigen en de Grote Verzoendag zal wel verzoening brengen.

2. Dan zijn er nog vijf zaken die voor de bedrivers daarvan de weg tot berouw versperren. Dit zijn ze: 1. Zich afzijdig houden van de gemeenschap, omdat men er dan niet bij is wanneer zij boete doen en men niet kan delen in de verdiensten die hun worden toegekend. 2. Afwijken van de woorden der Wijzen; want het verschil van mening is de aanleiding tot afzijdigheid en onbekendheid met de wegen van boete en berouw. 3. Het bespottelijk maken van de Geboden; want wanneer men deze minacht, spant men zich niet in om ze te doen en als men ze niet doet, hoe zou men genade vinden? 4. Het tonen van minachting voor zijn leermeesters; want dat leidt ertoe dat zij u afweren en het u moeilijk maken, zoals bij Jezus en Gehazi gebeurde, en zolang men in moeilijkheden zit, kan men geen leermeester vinden die de weg der waarheid onderwijst. 5. Het afkeer hebben van vermaning; want dan ontzegt men zich de toegang tot de weg van boete en berouw, omdat vermaan tot boete leidt. Wanneer men een mens zijn zonden aanzegt en hem beschaamd maakt, komt hij tot inkeer, zoals in de Tora geschreven staat: 'Denk eraan en vergeet het niet ... weerspannig waart gij' (Deut. 9, 7), 'De Heer heeft u geen hart gegeven (om te verstaan of ogen om te zien...)' (Deut. 29, 3; vert. 4). En ook Jesaja wees Israel terecht en zei: 'Wee u, zondig volk' (1, 4), 'De os kent zijn meester (...maar Israel heeft geen begrip)' (1, 3), 'Omdat ik weet dat gij hard zijt, uw nek een ijzeren stang en uw voorhoofd van koper' (48, 4). Evenzo heeft God hem bevolen om zondaars te vermanen, want er staat geschreven: 'Roep luidkeels, spaar niet...' (58, 1). Aldus hebben alle profeten Israel vermaand, zodat ze boete gingen doen. Daarom moet er ook bij iedere gemeente van Israel een zeer wijze oude man zijn, die godvrezend is geweest vanaf zijn jeugd en die hen liefheeft, opdat hij de mensen kan vermanen

en hen tot inkeer kan brengen. Maar wie een afkeer heeft van vermaan, komt niet bij de vermaner en luistert niet naar zijn woorden en volhardt daarom in zonden die in zijn eigen ogen goede daden zijn.

3. Dan zijn er nog vijf zaken waarvoor men niet volledig boete kan doen, omdat het zonden betreft die tegenover medemensen zijn begaan die niet kunnen weten dat men tegen hen heeft gezondigd, zodat men het dus niet goed kan maken en niet om vergeving kan vragen. Dit zijn ze: 1. Het vervloeken van de gemeenschap, waarbij men niet een speciale persoon vervloekt die men om verzoening kan vragen. 2. Het delen in gestolen goed met een dief die goederen komt brengen die van verschillende mensen gestolen zijn; men weet dan niet van wie datgene wat men aanneemt geweest is en tegelijkertijd stijft men de dief in zijn daden en geeft men hem gelegenheid tot zondigen. 3. Het vinden van verloren goed zonder te proberen het aan de oorspronkelijke eigenaar terug te bezorgen; wanneer men dan na verloop van tijd berouw krijgt, weet men niet meer naar wie het terug moet. 4. Het eten van wat armen, weduwen en wezen is afgeperst; dat zijn mensen in ellendige omstandigheden, die onbekend en onaanzienlijk zijn, die van stad tot stad zwerven en die niemand kent, zodat men er nooit meer achter kan komen van wie het afgeperste afkomstig is en men het dus niet terug kan geven. 5. Het ontvangen van steekpenningen om het recht te beïnvloeden; men kan dan niet weten hoe groot die beïnvloeding is en in welke mate men het weer moet rechtzetten, want zoiets heeft grote consequenties;³¹ daar komt bij dat men de bedrijver stijft in zijn kwaad en men hem gelegenheid geeft tot zondigen.

4. Ook zijn er vijf dingen die het de bedrijver heel moeilijk maken zich te bekeren, omdat het in de ogen van de meeste mensen om kleinigheden gaat. Als men daarin zondigt, kan men zich voorspiegelen dat het geen zonden zijn. En dit zijn ze: 1. Het meeëten aan een maaltijd die voor de gastheer zelf niet toereikend is; dit is een soort kruimeldiefstal die nauwelijks een zonde lijkt en waarvan men kan zeggen: Ik heb toch alleen maar met zijn instemming meegegeten? 2. Gebruik maken van wat door een arme verpand is; het pand van een arme kan immers alleen maar zijn houweel of zijn ploeg zijn waarvan men bij zichzelf kan zeggen: Dat mist hij toch niet, het is geen diefstal. 3. Het kijken naar onzedigheid; men kan zich wel voorhouden dat dat niets om het lijf heeft, omdat men denkt: Ik heb toch geen omgang gehad en nergens aan gezeten? maar men is zich

er dan niet van bewust dat het kijken met de ogen een grote zonde kan zijn die tot daadwerkelijke onkuisheid leidt, want er staat geschreven: 'Gij zult niet achter uw hart en achter uw ogen aangaan' (Num. 15, 39). 4. Het zichzelf in de lucht steken ten koste van zijn medemens; men zegt bij zichzelf dat men niet zondigt, omdat de betrokkene er niet bij staat; hij behoeft zich dus niet te schamen en men heeft hem ook niet beschaamd gemaakt, maar alleen zijn eigen goede daden of wijsheid afgezet tegen de daden of wijsheid van de ander, zodat uit dat geheel zou blijken dat men zelf respectabel is en de naaste minderwaardig. 5. Het verdacht maken van onberispelijke lieden; men zegt bij zichzelf dat men niet zondigt, omdat men zegt: Wat heb ik hem aangedaan, er is alleen maar een zekere verdenking of hij iets gedaan heeft of niet; men realiseert zich niet dat dit een zonde is, want men stelt zich een onberispelijk mens in gedachten voor als iemand die overtredingen begaat.

5. Vijf zaken zijn er nog, waar men altijd naar zal blijven haken en waarvan men moeilijk afstand kan nemen; om er niet aan vast te blijven zitten, moet men zich er dus zeer voor in acht nemen. Het zijn allemaal zeer slechte eigenschappen en dit zijn ze: roddel, kwaadsprekerij, drift, kwaaddenkendheid, het zoeken van slecht gezelschap dat men gaat nadoen en waar men door beïnvloed raakt. Dat is wat Salomo zei: 'Wie met dwazen omgaat, wordt slecht' (Spr. 14, 20). In de Regels voor het Gedrag hebben wij reeds uiteengezet hoe ieder mens zich behoort te gedragen, des te meer geldt dit de boetvaardige.

6. Alhoewel al deze en dergelijke zaken de boetedoening in de weg staan, verhinderen ze die niet. Ieder mens die voor deze zonden boete doet, is een boeteling. Hij heeft een aandeel aan de Toekomstige Wereld.

Hoofdstuk V

1. Aan ieder mens is vrijheid van handelen gegeven. Indien hij zich op de goede weg wil begeven en een rechtvaardige wil zijn, dan heeft hij daartoe de vrijheid. Indien hij zich op de kwade weg wil begeven en een zondaar wil zijn, dan heeft hij ook daartoe de vrijheid. Dat is hetgeen in de Tora geschreven staat: 'Zie de mens is geworden als één buiten Ons, kennende goed en kwaad' (Gen. 3, 22), dat wil zeggen: Zie de mens is enig in zijn soort op aarde en er is geen

tweede soort die in dit opzicht op hem lijkt en die uit zichzelf door eigen kennis en nadenken weet wat goed en wat kwaad is en alles doet wat hij begeert, zonder dat er iemand is die hem verhindert het goede of het kwade te doen. En omdat dit zo is, 'laat hij zijn hand niet uitstrekken' (Gen. 3, 22).

2. Laat het niet bij u opkomen dat wat de dwazen der volkeren en de meerderheid van de onnozelen van Israel zeggen, namelijk dat de Heilige over de mens vóór zijn geboorte beslist of hij rechtvaardig of zondig zal zijn. Zo is het niet. Veeleer heeft ieder mens van zichzelf het vermogen om even rechtvaardig te zijn als onze leermeester Mozes, of zo zondig als Jerobeam, of wijs of dwaas, barmhartig of wreed, gierig of verkwistend, en voorts alle andere menselijke eigenschappen. Er is niemand die hem dwingt of over hem beslist of aandrang uitoefent een van beide wegen te gaan, maar de mens zelf slaat uit eigen beweging de weg in die hij wil. Dat is wat Jeremia heeft gesproken: 'Uit de mond van de Allerhoogste komt het kwade en het goede niet voort' (Klaagl. 3, 38), dat wil zeggen: Het is niet de Schepper die over de mens beslist, noch dat hij goed zal zijn noch dat hij kwaad zal zijn.

[3] Omdat dat zo is, ondervinden wij dat de zondaar zichzelf tekort doet en daarom past het hem om te wenen en te klagen over wat hij zichzelf heeft aangedaan en over het kwaad dat hij zichzelf heeft berokkend. Dat is wat daarop volgt: 'Waarom zou een levend mens, een man, klagen? Over zijn zonden' (Klaagl. 3, 39). Maar dan zegt hij: Aangezien wij vrij zijn en al het kwaad uit eigen beweging hebben gedaan, is het gepast dat wij ons berouwvol omkeren en ons kwaad verlaten, want de vrijheid is nu in onze eigen handen. Dat is wat daarna geschreven staat: 'Laten wij onze wegen onderzoeken en doorvorsen en terugkeren tot de Heer' (vs. 40).

3. [4] Dit nu is een zeer belangrijk principe, de grondslag van de Tora en de Geboden, want er staat geschreven: 'Zie, heden heb ik voor uw aangezicht gelegd het leven en het goede, de dood en het kwaad' (Deut. 30, 15), en er staat: 'Zie, ik leg heden voor uw aangezicht zegen en vloek' (Deut. 11, 26). Dat wil zeggen dat de vrijheid aan u is, en al wat de mens wil doen in heel het menselijke bedrijf, doet hij of goed, of slecht. Vanwege dit feit is er gezegd: 'Och dat hun hart henzelf toebehoorde (...om Mij te vrezen en mijn geboden te onderhouden)' (Deut. 5, 26; vert. 29); dat wil zeggen dat de Schepper de mensen niet dwingt en dat niet Hij over hen beslist of ze het goede of

het kwade doen, maar dat hun eigen hart hunzelf is toevertrouwd.

4. [5] Indien God zou beslissen of een mens rechtvaardig of zondig zou zijn of indien er iets bestond dat de mens in het diepste van zijn wezen tot een bepaalde weg, een bepaalde mening of een bepaald gedrag of handeling zou noodzaken, zoals sommige dwaze sterrenwicheelaars zich verbeelden, hoe zou Hij ons dan door de profeten kunnen gebieden: doe dit, doe dat niet, verbeter uw wegen en ga niet achter uw zondige aard aan, terwijl er al vanaf het begin van ons bestaan over ons beschikt zou zijn of onze natuur ons tot iets zou aanzetten waaraan we niet zouden kunnen ontkomen? Wat zou de Tora voor zin hebben en met welk recht zou een zondaar bestraft kunnen worden of zou de rechtvaardige loon gegeven kunnen worden? 'Zou de Rechter van heel de aarde geen recht doen?' (Gen. 18, 25).

[6] Maar wees hier niet verbaasd over en zeg niet: Hoe zou de mens alles kunnen doen wat hij wil en hoe zou hij zijn daden in eigen hand kunnen hebben? Gebeurt er dan iets in de wereld zonder de toestemming en de wil van Hem die haar geschapen heeft? De Schrift zegt toch: 'Al wat de Heer behaagt doet Hij, zowel in de hemel als op aarde' (Ps. 135, 6). Weet dus dat alles door Zijn wil wordt gedaan, terwijl wij toch onze daden in eigen hand hebben.

[7] Hoe is dat? Op dezelfde wijze als de Schepper gewild heeft dat vuur en lucht opstijgen en water en aarde neerdalen, de hemelsferen in een cirkel rondwentelen en voorts de overige schepselen zich gedragen naar de aard die Hij gewenst heeft, zo heeft Hij ook gewild dat de mens over vrijheid beschikt, dat hij al zijn daden in eigen hand heeft en dat er geen dwang of aandrang is, maar dat hij uit zichzelf met de kennis die God hem heeft gegeven, alles doet wat een mens kan doen.

[8] Daarom wordt de mens op grond van zijn daden geoordeeld. Als hij goed gedaan heeft, wordt hem goed gedaan, en als hij kwaad heeft gedaan, wordt hem kwaad gedaan. Dat is wat de profeet zegt: 'Uit uw eigen hand is dit u toegekomen' (vgl. Mal. 1, 9), 'Zij hebben hun eigen wegen gekozen' (Jes. 66, 3). En hierover zei Salomo: 'Verheug u, jongeling, in uw jeugd ... maar weet dat God u voor dit alles in het gericht zal brengen' (Pred. 11, 9), dat wil zeggen: Weet dat ge beschikt over het vermogen tot handelen en dat gij daarover rekenschap zult afleggen.

5. [9] Misschien wilt ge zeggen: Maar de Heilige weet toch alles wat zal zijn, voordat het er is? Weet Hij of iemand rechtvaardig is of

zondig, of weet Hij het niet? Als Hij weet dat hij rechtvaardig zal zijn, dan is het niet mogelijk dat deze het niet zal zijn. Maar indien ge zegt, dat God wel weet dat iemand rechtvaardig zal zijn, maar dat het toch mogelijk is dat hij zondig zal worden, welaan dan wist Hij de zaak niet ten volle.

[10] Weet dan dat het antwoord op deze vraag 'hoger is dan de maat der aarde en breder dan de zee' (vgl. Job 11, 9) en ettelijke grondbeginselen, als bergen zo hoog, zijn ervan afhankelijk. Maar ge behoeft hiervan slechts te weten en te begrijpen wat ik u zal zeggen.

[11] Wij hebben reeds uiteengezet in het tweede hoofdstuk van de Regels over de Grondslagen van de Tora³² dat de Heilige niet kent met een kennis die buiten Hemzelf staat, zoals dat bij mensen het geval is, van wie geldt dat zij zelf en hun kennis twee heel verschillende dingen zijn. Maar Hij, wiens naam gezegend zij, is één met Zijn kennis. Menselijke kennis kan een zaak als deze ten diepste niet bevatten en zoals de mens niet over het vermogen beschikt om tot het begrip van de waarheid omtrent de Schepper te geraken – zoals er geschreven staat: 'Want niet zal een mens Mij zien en leven' (Ex. 33, 20) – zo heeft de mens ook niet het vermogen om tot begrip van de kennis van de Schepper te geraken. Dat is wat de profeet heeft gezegd: 'Want niet zijn Mijn gedachten uw gedachten, noch uw wegen Mijn wegen' (Jes. 55, 8). En aangezien dit zo is, is er geen kracht in ons om te weten op welke wijze de Heilige al de schepselen en hun daden kent.

[12] Maar wij weten wel, en zonder twijfel, dat het handelen van de mens in zijn eigen hand is en dat de Heilige geen aandrang op hem uitoefent of over hem beslissingen neemt, noch om het ene te doen, noch om het andere te laten. Dit weten wij niet slechts op grond van de godsdienstige traditie, maar ook op grond van aperte bewijzen uit de filosofie.³³

Daarom hebben de profeten gezegd dat de mens op grond van al zijn daden wordt geoordeeld, al naar gelang zijn daden goed of slecht zijn geweest. En op dit principe berusten alle woorden van de profetie.

Hoofdstuk VI

1. In de Tora en in de woorden der profeten zijn echter veel passages die dit principe schijnen te weerspreken en waar de meeste mensen

over struikelen. Op grond daarvan komt men wel tot de gedachte, dat het de Heilige is die over de mens beslist of hij goed of kwaad zal doen, en dat 's mensen gezindheid hem niet vrij laat om hem de kant op te laten gaan die hij wil. Maar ik zal u een belangrijk principe uitleggen, dat u de verklaring van al deze verzen zal verschaffen.

[2] Wanneer één mens zondigt, of wanneer de mensen van een land zondigen, en de zondaar bedrijft die zonde geheel uit eigen wil, zoals wij hebben uiteengezet, dan dient hij gestraft te worden. En de Heilige weet hoe te straffen.

Er zijn zonden die op de meest rechtvaardige wijze bestraft worden in deze wereld, aan iemands lichaam, zijn goederen of aan zijn kleine kinderen; want kleine kinderen die nog geen kennis hebben en zelf nog niet toe zijn aan de Geboden, gelden als bezit; er staat immers geschreven: '(Niet zullen vaders terwille van hun zonen ter dood gebracht worden, noch zonen terwille van hun vaders,) een mens zal wegens zijn eigen zonden ter dood gebracht worden' (Deut. 24, 16), dus: pas wanneer hij een mens geworden is.³⁴

[3] Daarnaast zijn er zonden waarvan het het rechtvaardigst is dat ze zowel in deze als in de Toekomstige Wereld bestraft worden.

2. Wat tot nu toe is gezegd geldt alleen zolang men geen boete heeft gedaan. Maar indien men boete doet, is de boetedoening als het ware een scherm tegen de straf.³⁵ En zoals de mens bewust en uit vrije wil zondigt, zo doet hij ook bewust en uit vrije wil boete.

3. [4] Het is mogelijk dat een mens zo'n zware zonde begaat of zoveel zondigt, dat de rechtvaardige Rechter tot het oordeel geraakt dat de straf over dergelijke welbewust en opzettelijk begane zonden moet zijn dat de weg tot boete en berouw wordt versperd. Hem wordt niet toegestaan om vrijelijk van zijn kwaad terug te keren, opdat hij sterve en te gronde gaat door de zonden die hij heeft begaan. Dat is wat de Heilige door middel van de profeet Jesaja heeft gezegd: 'Maak het hart van dit volk vet (maak zijn oren doof en doe zijn ogen dichtkleven ...), zodat het zich niet bekere en genezen worde' (Jes. 6, 10). Zo staat er ook: 'Maar zij bespotten de boden Gods, verachtten Zijn woorden en hoonden Zijn profeten, totdat de toorn van de Heer zich zozeer verhief tegen Zijn volk dat er geen genezing meer was' (II Kron. 36, 16), dat wil zeggen: Zij zondigden vrijwillig en waren steeds opstandig, zodat ze schuldig werden aan het feit dat hun de boetedoening – dat is de genezing – onthouden werd.

[5] Daarom staat er in de Tora geschreven: 'En Ik zal het hart van

Farao verharden' (Ex. 4, 21; 14, 4). Omdat hij uit eigen beweging begon te zondigen en kwaad berokkende aan Israel, dat in zijn land woonde, was het gerechtvaardigd hem de boetedoening te onthouden, zodat hij gestraft zou worden. Daarom verhardde de Heilige zijn hart.

[6] En waarom werd Mozes tot hem gezonden en werd hem gezegd dat hij het volk moest laten gaan en dat hij boete moest doen, terwijl de Heilige hem al had laten weten dat hij het volk niet zou laten gaan, zoals er geschreven staat: 'Maar gij en uw dienaren, (Ik weet dat gij nog niet vreest voor de Heer God)' (Ex. 9, 30)? 'Doch hierom laat Ik u bestaan (om u mijn kracht te tonen, opdat men Mijn naam verkondigt op de hele aarde)' (Ex. 9, 16), om de wereldbewoners te laten weten dat de zondaar, wanneer de Heilige hem van boetedoening uitsluit, niet tot inkeer kan komen maar zal sterven in het kwaad dat hij uit eigen beweging begon te doen.

[7] Zo was ook Sichon er zelf schuldig aan dat hij van boetedoening over de wandaden die hij had begaan, werd uitgesloten, zoals er geschreven staat: 'Want de Heer uw God verstokte zijn geest en stijfde zijn hart' (Deut. 2, 30). Evenzo sloot Hij de Kanaänieten uit van boetedoening voor hun gruweldaden, zodat ze met Israel oorlog gingen voeren, zoals er geschreven staat: 'Want vanwege de Heer geschiedde het dat hun hart werd verhard tot de oorlog met Israel, om hen met de ban te slaan' (Jozua 11, 20). En die Israëlieten die zeer opstandig waren in de dagen van Elia werden uitgesloten van boetedoening wegens hun grote opstandigheid, want er staat geschreven: 'En Gij hebt hun hart terugwaarts gewend' (I Kon. 18, 37), dat wil zeggen: Gij hebt hen van boetedoening uitgesloten.³⁶

[8] De conclusie is dat God niet over de Farao besloten heeft, dat hij Israel kwaad zou doen, noch over Sichon, dat hij in zijn land zou zondigen, noch over de Kanaänieten om gruwelijk te handelen, maar allen hebben uit zichzelf gezondigd en zijn er zelf schuldig aan geworden dat de boetedoening hen werd onthouden.

4. [9] Hier gaat het over wanneer de profeten en de rechtvaardigen in hun gebeden God vragen om hen te helpen op de weg der waarheid, zoals David zegt: 'Leer mij, o Heer, Uw weg' (Ps. 86, 11), dat wil zeggen: Laten mijn zonden mij niet afhouden van de weg der waarheid, want daaruit ken ik Uw wegen en de eenheid van Uw naam. Evenzo zegt hij: Een gewillige geest moge mij schragen' (Ps. 51, 14), dat wil zeggen: Moge Gij mijn ziel toelaten te doen wat Gij

verlangt, en laten mijn zonden er niet de oorzaak van zijn dat mij de boetedoening wordt onthouden, maar laat ik vrijheid van handelen hebben, zodat ik kan terugkeren en de weg der waarheid moge kennen en begrijpen. En op deze wijze verstaan wij alle vergelijkbare schriftverzen.

5. [10] Maar wat is het dan wat David zegt: 'Goed en oprecht is de Heer. Daarom onderwijst Hij zondaren de weg, Hij voert de deemoedigen in het recht en leert de deemoedigen Zijn weg' (Ps. 25, 8-9)? Dat gaat erover dat Hij hun profeten heeft gezonden, die hun de wegen van de Heer hebben doen kennen en hen tot inkeer brachten. Ook zegt dit vers dat Hij hun het vermogen heeft gegeven om te leren en te begrijpen. Want dat is een trek in iedere mens, dat hij, zolang hij zich laat meevoeren op de wegen der wijsheid en rechtvaardigheid, naar deze eigenschappen verlangt en ze najaagt. Dat is wat de Wijzen zeiden: Wie komt om zich te reinigen, hij wordt geholpen;³⁷ dat wil zeggen: Hij merkt dat hij daarin geholpen wordt. [11] Maar staat er niet reeds in de Tora geschreven: 'En zij [de nakomelingen van Abram] zullen hen [de Egyptenaren] dienen en die zullen hen onderdrukken' (Gen. 15, 13), dus dat Hij over Israel besloten heeft dat ze afgoderij zullen bedrijven? Waarom worden zij dan gestraft? Omdat niet over een individuele persoon besloten is dat hij overspelig zal zijn, maar dat van ieder van deze overspeligen die afgoderij bedrijven geldt dat hij, indien hij het niet zelf gewild had, het niet bedreven zou hebben. De Schepper heeft niets meer gedaan dan aangekondigd hoe het toegaat in de wereld. Waarmee kan men dit vergelijken? Het is alsof gezegd wordt: Dit volk zal zowel rechtvaardigen als zondaars kennen. Op grond daarvan kan een zondaar niet zeggen, dat reeds over hem besloten is dat hij een zondaar zal zijn wanneer de Heilige Mozes slechts heeft aangekondigd dat er zondaars in Israel zullen zijn, zoals er ook geschreven staat: 'Want een arme zal te midden van het land niet ontbreken' (Deut. 15, 11).

[12] Dat geldt ook van de Egyptenaren. Ieder van deze kwaadwillige onderdrukkers had, indien hij geen kwaad had gewild, daartoe de vrijheid gehad. Want er wordt niet over een bepaalde mens beslist, er wordt hem [Abram] slechts te kennen gegeven, dat zijn nageslacht uiteindelijk tot slaaf gemaakt zal worden in een land dat niet van hen is. En reeds heb ik gezegd,³⁸ dat de mens niet bij machte is te weten hoe de Heilige de dingen die in de toekomst te gebeuren staan, weet.

Hoofdstuk VII

1. Aangezien dan ieder mens de vrijheid gegeven is, zoals ik heb uiteengezet, laat hij dan pogen tot inkeer te komen en zijn zonden van zijn handen af te schudden, opdat hem, wanneer hij als boeteling sterft, het leven van de Toekomende Wereld ten deel zal vallen.
2. Een mens moet er altijd van uit gaan dat hij spoedig zal sterven, opdat hij niet, wanneer zijn uur gekomen is, bemerkt dat hij in zondige staat verkeert. Daarom moet hij steeds onmiddellijk van zijn zonden terugkeren en niet zeggen: Wanneer ik oud ben, zal ik tot inkeer komen. Want wellicht sterft hij voordat hij oud zal zijn. Dat is wat Salomo in zijn wijsheid heeft gezegd: 'Laten ten allen tijde uw klederen wit zijn' (Pred. 9, 8).
3. Zeg niet dat er alleen ommekeer is van overtredingen die metterdaad worden begaan, zoals hoererij, roof of diefstal. Evenzeer als de mens daarvan terug moet komen, zo moet hij ook zijn slechte eigenschappen onderkennen en daarvan terugkomen, zoals toorn, nijd, naijver, wedijver en spotternij, het najagen van geld en eer en het najagen van voedsel, enzovoort. Van dit alles moet men berouwvol tot inkeer komen en deze zonden zijn zelfs zwaarder dan die in daden worden begaan. Want zolang de mens daarin verzonken is, is het moeilijk om ervan los te komen. Zo zegt de Schrift: 'Laat de zondaar zijn weg verlaten, maar een kwaadwillig mens zijn overleggingen' (Jes. 55, 7).
4. Laat een boetvaardig mens niet denken dat hij ver beneden het niveau van de rechtvaardige staat vanwege het feit dat hij overtredingen en zonden heeft begaan. Zo is het niet, want voor het aangezicht van de Schepper is hij even geliefd en bemind, alsof hij nooit gezondigd had. Zijn loon is zelfs groter, want hoewel hij de smaak van de zonde heeft geproefd, heeft hij die de rug toegekeerd en zijn neiging onderdrukt. De Wijzen zeiden: Op de plaats waar de boetelingen staan, kunnen zelfs de volmaakte rechtvaardigen niet staan;³⁹ dat wil zeggen: Hun niveau is hoger dan dat van hen die nooit hebben gezondigd, omdat zij hun neigingen veel sterker moeten onderdrukken.
5. Alle profeten hebben opgeroepen tot boete en berouw en het is alleen door berouw dat Israel kan worden verlost. Reeds de Tora heeft verzekerd dat Israel uiteindelijk tot inkeer zal komen aan het eind van de ballingschap en dan onmiddellijk verlost zal worden, want er staat geschreven: 'En het zal geschieden, wanneer al deze dingen over u

zullen komen..., en gij zult terugkeren tot de Heer uw God..., dat de Heer God een keer zal brengen in uw lot...' (Deut. 30, 1-3).

6. Groot is de boetedoening, want zij brengt de mens dichtbij Gods tegenwoordigheid, want er staat geschreven: 'Keer om, Israel, tot de Heer uw God' (Hosea 14, 2), en: 'Maar gij keert u niet tot Mij om, zegt de Heer' (Amos 4, 6), en: 'Indien gij omkeert, o Israel, zegt de Heer, zult gij u tot Mij omkeren' (Jer. 4, 1), dat wil zeggen: Indien gij omkeert in boete en berouw, dan zult gij Mij aankleven.

[7] Boetedoening brengt hen die veraf zijn, nabij. Gister nog was iemand gehaat bij de Alomtegenwoordige, verafschuwd, ver bij Hem vandaan en een gruwel [in Zijn ogen], vandaag kan hij geliefd en bemind zijn, een goede vriend. En gij bemerkt dat de Heilige met dezelfde uitdrukkingen de zondaren op een afstand houdt als waarmee hij de boetvaardigen naderbij brengt, zowel de enkeling als de gemeenschap, zoals er staat geschreven: 'En het zal geschieden op de plaats waar hen gezegd zal worden: Gij zijt Niet-mijn-volk, dat hun gezegd zal worden: Zonen van de levende God' (Hosea 2, 1). Ook staat er geschreven aangaande Nechonja in zijn zonde: 'Schrijf deze man op als kinderloos, een man die in zijn dagen niet zal slagen, (want geen van zijn nakomelingen zal erin slagen te zitten op de troon van David)' (Jer. 22, 30), 'Al ware Chonja, de zoon van Jehojakim, de koning van Juda, een zegelring aan Mijn rechterhand, (toch zou ik u daarvan afrukken)' (Jer. 22, 24). Maar toen hij tot inkeer kwam in zijn ballingschap, staat er geschreven over zijn nakomeling Zerubbabel: 'Op die dag, spreekt de Heer der heerscharen, zal ik u nemen Zerubbabel, zoon van Shealtiël, mijn knecht, spreekt de Heer, en Ik zal u als een zegelring aan Mijn rechterhand doen' (Haggai 2, 23; vert. 24).

7. [8] Hoe een hoog en verheven iets is het doen van boete! Gister nog was men van de Heer, de God van Israel, gescheiden, zoals er ook geschreven staat: 'Uw zonde maakte scheiding tussen u en uw God' (Jes. 59, 2). Men was een roepende die geen antwoord kreeg, zoals er geschreven staat: 'Ook al vermeedert gij het gebed, Ik luister niet' (Jes. 1, 15). Men verrichtte de Geboden, maar dat werd openlijk gehegeld, zoals er staat: 'Wie heeft dit uit uw hand verlangd, Mijn voorhoven plat te treden?' (Jes. 1, 12), 'Was er onder u maar iemand die de deuren sloot, (opdat gij niet vergeefs Mijn altaar zoudt ontsteken! ... In een offer van uw hand heb Ik geen behagen)' (Mal. 1, 10), 'Voeg uw brandoffers bij uw slachtoffers en eet het vlees maar op' (Jer. 7, 21).

Vandaag echter is men één met de goddelijke Tegenwoordigheid, zoals er staat geschreven: 'Gij die de Heer uw God aankleeft' (Deut. 4, 4). Men roept en wordt meteen verhoord, zoals er geschreven staat: 'En het zal geschieden dat Ik u zal antwoorden nog voordat gij roept' (Jes. 65, 24). Men doet de Geboden en neemt die rustig en met blijdschap op zich, omdat er staat: 'Want reeds heeft God welgevallen gehad aan uw daden' (Pred. 9, 7). Ja zelfs verlangt men ernaar ze te doen, want er staat geschreven: 'Het offer van Juda en Jeruzalem is de Heer aangenaam geworden als in de dagen van eeuwigheid, als in de vroegere jaren' (Mal. 3, 4).

8. [9] De weg van hen die berouw hebben is een weg van grote nederigheid en bescheidenheid. Indien dwazen hen beschimpem door [te herinneren aan] hun vroegere daden en tegen hen zeggen: Gisteren nog deed je zo-en-zo, gisteren nog zei je dat-en-dat, laten zij zich daarover dan niet opwinden, maar het aanhoren en blij zijn dat ze weten dat hierin juist hun verdienste bestaat en dat hun verdienste toeneemt en hun waardigheid stijgt, zolang ze zich schamen voor de daden die ze fout gedaan hebben en daarvoor beschimpd worden.

[10] Het is een grote zonde om tegen een boeteding te zeggen: Denk maar eens aan wat je vroeger gedaan hebt, of om zijn daden te noemen met het doel hem te schande te maken, of om vergelijkbare zaken op te sommen om hem te herinneren aan wat hij gedaan heeft. Dat alles is verboden en dat wordt ons voorgehouden in de regels over bedriegelijk taalgebruik, waarvoor de Tora ons waarschuwt wanneer er geschreven staat: 'Gij zult elkander niet benadelen en gij zult voor uw God vrezen, Ik ben de Heer' (Lev. 25, 17).⁴⁰

Hoofdstuk VIII

1. Het goede dat voor de rechtvaardigen is weggelegd, is het leven in de Toekomstige Wereld, een leven dat de dood niet kent en een goed waaraan ieder kwaad ontbreekt. Dat is wat in de Tora geschreven staat: 'Opdat het u goed ga en ge uw dagen zult verlengen' (Deut. 22, 7). Op grond van overlevering heeft men hierover geleerd: Opdat het u goed ga in de wereld die geheel en al goed is, en ge uw dagen zult verlengen in de wereld die geen einde kent.⁴¹ Dat is het leven van de Toekomstige Wereld.

[2] Het is het loon der rechtvaardigen om deel te hebben aan deze geneugten en om in dit goede te verkeren, en het is de straf voor de

zondaren dat hun dit leven niet ten deel zal vallen maar dat zij bij het sterven zullen worden uitgeroeid. En ieder die dit leven niet deelachtig wordt, is als een dode die in der eeuwigheid niet meer zal leven. Door zijn eigen boosaardigheid wordt hij uitgeroeid en gaat hij als een beest teloor. Dat is de uitroeiing (*karet*) waar de Tora over spreekt wanneer er geschreven staat: 'Deze ziel zal voorzeker worden uitgeroeid (*hikkaret tikkaret*)' (Num. 15, 31), en de overlevering zegt: *Hikkaret* in deze wereld, *tikkaret* in de Toekomstige Wereld,⁴² dat wil zeggen dat die ziel, wanneer die zich in deze wereld van het lichaam losmaakt, geen aandeel zal krijgen aan de Toekomstige Wereld en ook daar zal worden uitgeroeid.⁴³

2. [3] De Toekomstige Wereld kent geen lichamelijke aanwezigheid. Daar zijn alleen de onlichamelijke zielen der rechtvaardigen, evenals de engelen. En aangezien er geen lichamen zijn, is er ook geen sprake van eten of drinken, noch van enige andere zaak die het menselijke lichaam in deze wereld van node heeft. Ook kent men er niet de situaties waaraan de lichamen in deze wereld blootstaan, zoals zitten en staan, slaap, dood, verdriet, gelach en dergelijke. Aldus hebben de vroegere Wijzen het gezegd: In de Toekomstige Wereld is er eten noch drinken, noch geslachtelijk verkeer, maar de rechtvaardigen zitten daar met kronen op hun hoofd en genieten van de glans der goddelijke Tegenwoordigheid.⁴⁴

[4] Het is u dus al duidelijk geworden dat er van lichamen daar geen sprake kan zijn en dat daar geen eten of drinken plaats vindt. Wanneer er nu gezegd wordt dat de rechtvaardigen daar zitten, dan is dat gezegd bij wijze van toespeling op het feit dat de zielen der rechtvaardigen daar verkeren zonder moeite en inspanning te ondervinden. Evenzo wanneer zij zeiden dat zij kronen op het hoofd hebben, dan wil dat zeggen dat zij beschikken over de kennis waarvan zij weten dat zij terwille daarvan het leven van de Toekomstige Wereld deelachtig zijn geworden. Dat is hun kroon, zoals ook Salomo spreekt van 'De kroon waarmee zijn moeder hem kroonde' (Hoogl. 3, 11). Er wordt immers gezegd: 'Een eeuwige vreugde is op hun hoofd' (Jes. 51, 11), maar vreugde is geen voorwerp dat op een hoofd kan rusten, dus is de vreugde waarvan zij hier spreken de kennis.

[5] Wat betekent dan de uitdrukking 'genietend van de glans der goddelijke Tegenwoordigheid'? Dat is dat zij kennis en begrip hebben van de werkelijkheid van de Heilige, iets wat zij in hun duistere, lage lichamelijke niet wisten.

3. [6] De ziel (*nefesh*) waarvan hier sprake is, is niet de ziel (*neshama*) die nodig is voor het lichaam, maar het is de 'vorm van de ziel', die staat voor de kennis van de Schepper en van de onstoffelijke wezens en van de overige feiten, een kennis die zij zich naar de mate van haar vermogen heeft verworven. De zaak van deze 'vorm' hebben wij verklaard in het vierde hoofdstuk van de wetten van de Grondslagen van de Tora, en dat is wat hier de ziel wordt genoemd.⁴⁵

[7] Dit leven wordt genoemd de 'bundel des levens', omdat het niet met dood gepaard gaat. De dood is immers iets dat alleen een lichaam kan overkomen, en lichamen zijn daar niet. Zo staat er geschreven: 'Moge de ziel van mijn heer gebonden zijn in de bundel des levens' (I Sam. 25, 29). Dat is de grote beloning die ieder loon te boven gaat, en het hoogste goed, waar alle profeten naar verlangden.

4. Het heeft, bij wijze van vergelijking, vele namen gekregen, zoals: 'Berg des Heeren', 'de plaats van Zijn heiligheid', 'de heilige weg', 'de voorhoven des Heeren', 'de tent des Heeren', 'de lieflijkheid des Heeren', 'het paleis des Heeren', 'het huis des Heeren', 'de poort des Heeren'. De Wijzen hebben dit goede dat de rechtvaardigen is toebereid bij wijze van vergelijking ook wel een maaltijd genoemd,⁴⁶ maar meestal noemen zij het de 'Toekomstige Wereld'.

5. [8] De grootst mogelijke wraakneming bestaat hieruit dat een ziel wordt uitgeroeid en dit leven niet deelachtig wordt, zoals er geschreven staat: 'Deze ziel zal voorzeker worden uitgeroeid, haar zonde is op haar' (Num. 15, 31). Dit is de ondergang die de profeten bij wijze van vergelijking genoemd hebben 'de put des verderfs', 'verganke-lijkheid', 'hel', 'verslinder' en voorts allerlei benamingen van vernietiging en verderf, omdat dit een vernietiging betreft waarna geen opstanding ooit meer mogelijk is en een teloorgang die nooit ongedaan kan worden gemaakt.

6. [9] Misschien schijnt dit goede u gering toe en meent ge dat het loon van de Geboden en de omstandigheden van een mens slechts werkelijk volmaakt zijn wanneer hij eet en drinkt van smakelijke gerechten, hij omgang heeft met schone vrouwen, geborduurde zijden klederen draagt, woont in tenten die met ivoor zijn versierd, en gebruik maakt van zilveren en gouden voorwerpen en dergelijke dingen meer, zoals de dwaze, oppervlakkige Arabieren zich in hun genotzuchtigheid inbeelden.⁴⁷

[10] Maar de Wijzen en al degenen die kennis hebben, weten dat al deze dingen ijdel en nietig zijn en dat men daar zijn verwachtingen

niet op kan bouwen. Het is alleen in onze wereld een groot goed, omdat wij lichamelijk zijn en omdat dit allemaal dingen zijn die nodig zijn voor het lichaam. De ziel heeft daarnaar slechts verlangen en begeren voor zover het de behoeften van het lichaam betreft, dat zijn deel opeist en in een goede toestand wil verkeren. Maar wanneer er geen lichaam meer is, vallen al deze dingen weg.

[11] Op geen enkele wijze kan men in deze wereld kennis hebben van het grote goed dat de ziel in de Toekomstige Wereld te wachten staat. Want in deze wereld kennen wij slechts datgene wat goed is voor het lichaam, en daar verlangen wij naar. Maar dat andere goed is zeer groot, zo zeer dat het alleen op overdrachtelijke wijze met de goede dingen van dit leven vergeleken kan worden. Wanneer wij de geneugten van de ziel in de Toekomstige Wereld waarderen als het eten en drinken in dit leven, is dat geen waarachtige vergelijking, want het is een goed dat zich niet laat beschrijven, het is onkenbaar en onvoorstelbaar. Dat is hetgeen David zei: 'Hoe groot is Uw goed, dat Gij verborgen houdt voor degenen die U vrezen, gewrocht voor hen die bij U schuilen' (Ps. 31, 20).

7. Hoezeer schmachtte en verlangde David naar het leven van de Toekomstige Wereld, wanneer er geschreven staat: 'Zo ik niet had geloofd het goede des Heeren te zullen zien in het land der levenden!' (Ps. 27, 13).

[12] Reeds de vroegere Wijzen hebben ons doen weten dat de mens niet bij machte is de geneugten van de Toekomstige Wereld ten volle te vatten en dat alleen de Heilige zelf de grootheid, schoonheid en kracht daarvan kent. Alle goeds dat de profeten aan Israel hebben voorgezegd, heeft slechts betrekking op lichamelijke zaken die Israel zal ervaren in de dagen van de koning Messias, in de tijd dat de heerschappij aan Israel zal zijn teruggegeven.

[13] Maar de geneugten van de Toekomstige Wereld zijn onvoorstelbaar en de profeten hebben daaraan geen afbreuk willen doen door vergelijkingen te gebruiken. Dat is wat Jesaja zegt: 'Geen oog heeft gezien, behalve Gij, o God, wat Hij doet voor degenen die op Hem wacht' (Jes. 64, 3; vert. 4), dat wil zeggen: Het goede dat het oog van geen profeet heeft gezien, maar dat God doet voor de mens die op Hem wacht. De Wijzen hebben gezegd: Alle profeten hebben slechts geprofeteerd over de dagen van de Messias, maar de Toekomstige Wereld 'heeft geen oog gezien, behalve Gij, o God'.⁴⁸

8. [14] De Wijzen hebben dit alles niet de Toekomstige Wereld

genoemd omdat ze nu nog niet zou bestaan, of dat eerst deze wereld te gronde zou moeten gaan voordat die wereld zou komen. Zo is het niet. De Toekomstige Wereld bestaat, zoals er geschreven staat: 'Hoe groot is Uw goed dat Gij verborgen hebt voor degenen die U vrezen' (Ps. 31, 20). Zij hebben dit de Toekomstige Wereld genoemd alleen omdat dit leven de mens toekomt na zijn leven op deze aarde. Hier zijn wij met lichaam en ziel en dit is het bestaan waarmee ieder mens begint.

Hoofdstuk IX

1. Het is ons aldus bekend gemaakt dat het loon voor het houden van de Geboden en het goede dat ons ten deel zal vallen indien we de weg des Heeren die in de Tora beschreven staat, volgen – dat dat het leven van de Toekomstige Wereld is, zoals er staat geschreven: 'Opdat het u goed ga en gij uw dagen zult verlengen' (Deut. 22, 7). Ook weten wij dat de wraakneming op de boosaardigen die de paden der rechtvaardigheid waarvan de Tora spreekt verlaten hebben, de uitroeiing is, zoals er geschreven staat: 'Die ziel zal voorzeker worden uitgeroeid, haar zonde is op haar' (Num. 15, 31).⁴⁹

[2] Maar waarom staat dan overal in de Tora geschreven: Indien gij luistert, zal u dit gebeuren, indien ge niet luistert, zal u dat overkomen, en wel in deze wereld: verzadiging of honger, oorlog of vrede, heerschappij of onderworpenheid, bewoning van het Land of ballingschap, welslagen of verlies en alle overige voorwaarden van het verbond?⁵⁰

[3] Die dingen zijn altijd waar geweest en zullen alsnog uitkomen. Want wanneer wij alle Geboden van de Tora doen, zal alle goeds van dit leven ons toevallen, en wanneer wij ze overtreden, zal ons alle kwaad dat daar beschreven is overkomen. Maar toch is dat goede niet het totale loon voor [het houden van] de Geboden, noch het kwaad de volledige bestraffing waarmee de overtreding van de Geboden gewroken wordt, maar het gaat aldus voor de goede orde der dingen.⁵¹

[4] De Heilige heeft ons deze Tora gegeven, een Boom des Levens, en ieder die doet al hetgeen daarin staat geschreven en die het allemaal op de juiste manier weet, die verdient daarmee het leven van de Toekomstige Wereld en wel naar de mate van zijn daden en naar de mate van zijn wijsheid. Hij heeft ons in de Tora toegezegd dat Hij alle

belemmeringen om de Tora te doen, zoals ziekte, honger, oorlog, etc., van ons zal wegnemen, indien wij haar met vreugde en welgevallen doen en indien wij de wijsheid van de Tora steeds blijven overdenken. Hij zal al het goede dat ons de kracht geeft om de Tora te doen, zoals verzadiging, vrede, voldoende zilver en goud, ons doen toevallen, zodat wij niet al onze dagen bezig hoeven te zijn met de noden van het lichaam, maar vrij kunnen gaan zitten om wijsheid te leren en de Geboden uit te voeren, waarmee wij het leven van de Toekomstige Wereld kunnen verdienen. Zo zegt Hij het in de Tora, nadat hij ons het goede van dit leven heeft toegezegd: 'Gerechtigheid zal het ons zijn wanneer wij dit gebod gehoorzaam zullen doen' (Deut. 6, 25).

[5] Ook dit heeft Hij ons in de Tora laten weten: Indien wij de Tora uit eigen beweging verlaten en we ons met vergankelijke ijdelheden gaan bezighouden – zoals er geschreven staat: 'Toen Jessurun vet werd, schopte hij' (Deut. 32, 15) – dan zal de waarachtige Rechter al het goede van deze wereld, dat hen in staat stelde te schoppen, van deze trouwelozen wegnemen en over hen doen komen al het kwaad dat hen zal verhinderen de Toekomstige Wereld te verwerven, zodat zij in hun boosaardigheid zullen omkomen. Dat is wat in de Tora geschreven staat: 'Omdat gij de Heer, uw God, niet hebt gediend (vanwege al uw overvloed) ..., zult gij uw vijanden dienen, die de Heer over u zal zenden...' (Deut. 28, 47-48).

[6] Wij zien dus dat we deze zegeningen en vervloekingen op de volgende wijze moeten uitleggen: Indien gij de Heer in vreugde dient en u aan Zijn wegen houdt, doet Hij u de uitwerking van deze zegeningen toevallen en houdt Hij de vervloekingen verre, zodat gij vrij zult zijn om u te verdiepen in de wijsheid van de Tora en u daarmee kunt bezighouden, zodat gij het leven van de Toekomstige Wereld kunt verdienen. Dan zal het u goed gaan in de Wereld die een en al goed is, en zult gij uw dagen verlengen in de Wereld die geen einde heeft. De uitkomst is dan dat gij u twee werelden hebt verworven, een goed leven in deze wereld en een toegang tot het leven in de Toekomstige Wereld. Want wie zich heden geen wijsheid en goede daden verwerft, heeft niets waarmee hij het nog kan verdienen, want er staat geschreven: 'Er is daad noch overleg, kennis noch wijsheid in het dodenrijk' (Pred. 9, 10).

[7] Maar indien gij de Heer verlaat en verkeerd gaat handelen met eten, drinken en hoererij en dergelijke dingen meer, brengt Hij al deze vervloekingen over u en neemt Hij alle zegen van u weg, zodat

uw dagen ten einde zullen gaan in verwarring en angst. Uw hart is niet vrij en uw lichaam is niet in staat om de Geboden te doen, met het gevolg dat het leven van de Toekomstige Wereld u ontgaat en gij twee werelden verliest. Want zolang de mens in dit leven geplaagd wordt door ziekte, oorlog en honger, kan hij zich niet druk maken om de wijsheid en de Geboden waarmee hij het leven van de Toekomstige Wereld kan verdienen.

2. [8] Om deze reden heeft heel Israel, zijn profeten en zijn Wijzen, altijd verlangd naar de dagen van de koning Messias, wanneer zij rust zullen krijgen van een heerschappij die hun niet de gelegenheid geeft om zich naar behoren met de Tora en de Geboden bezig te houden. Dan zullen zij ontspanning ervaren en toenemen in wijsheid, zodat hun het leven van de Toekomstige Wereld ten deel zal vallen.

[9] In die dagen zullen namelijk kennis en wijsheid toenemen, zoals er geschreven staat: 'Want de aarde zal vol zijn van de kennis des Heeren' (Jes. 11, 9), en: 'En men zal zijn naaste en zijn broeder niet meer hoeven leren' (Jer. 31, 33; vert. 34), en: 'En Ik zal het stenen hart uit uw lichaam wegnemen' (Ezech. 36, 26). Want die koning, die zal opstaan uit het nageslacht van David, zal een grotere wijsheid bezitten dan Salomo en hij zal een groot profeet zijn, bijna zoals Mozes. En daarom zal hij heel het volk onderwijzen en hen de weg des Heeren leren en alle volkeren zullen naar hem komen luisteren, zoals er geschreven staat: 'En het zal geschieden in het laatst der dagen dat de berg van het huis van de Heer gevestigd zal zijn boven de andere bergen' (Jes. 2, 2).

[10] Maar het uiteindelijke loon en het laatste goed dat geen onderbreking of vermindering zal kennen, is het leven in de Toekomstige Wereld. De dagen van de Messias daarentegen zullen in deze wereld zijn wanneer alles nog gewoon is, afgezien van het feit dat Israel opnieuw de heerschappij zal hebben. Want de vroegere Wijzen hebben reeds gezegd: Het enige verschil tussen deze wereld en de dagen van de Messias is de dienstbaarheid [van Israel] aan de volkeren.⁵²

Hoofdstuk X

1. Laat geen mens denken: Zie ik doe de Geboden van de Tora en houdt mij bezig met de wijsheid daarvan om de zegeningen die daarin vermeld staan te ontvangen of om het leven van de Toekomstige

Wereld deelachtig te worden, en ik houd mij verre van de overtredingen waarvoor de Tora waarschuwt, om de vervloekingen die daarin staan te ontgaan of om niet verstoken te blijven van het leven van de Toekomstige Wereld.

[2] Het is onjuist om de Heer op deze wijze te dienen. Want wie op deze wijze dient, dient uit vrees en dat is niet in overeenstemming met de waardigheid van profeten en Wijzen. Op deze manier dienen alleen de onwetenden, de vrouwen en de kinderen die men onderricht in de dienst uit vreze, totdat hun kennis toeneemt en zij gaan dienen uit liefde.

2. [3] Hij die dient uit liefde, verdiept zich in de Tora en de Geboden en bewandelt de paden der wijsheid, niet terwille van enig ding ter wereld of vanwege vrees voor het kwaad of om het goede te beërven, maar hij doet de waarheid enkel en alleen omdat het de waarheid is, en terwille daarvan zal het goede uiteindelijk vanzelf komen.

[4] Deze houding is buitengewoon prijzenswaardig en een die niet iedere wijze ten deel valt. Het is de houding van onze vader Abraham, die door de Heilige 'mijn vriend' genoemd werd (Jes. 41, 8), omdat hij Hem slechts uit liefde diende, en het is ook de houding die de Heilige ons door middel van Mozes geboden heeft, zoals er geschreven staat: 'En gij zult de Heer uw God liefhebben' (Deut. 6, 5). En zolang men de Heer met de juiste liefde liefheeft, doet men als vanzelf ook alle Geboden uit liefde.

3. [5] Wat is de juiste liefde? Dat is wanneer men de Heer met een grote, zeer sterke liefde liefheeft, zozeer dat de ziel in liefde aan de Heer gebonden is en men zich daarin geheel verliest. Het is alsof men ziek van liefde is voor een vrouw en geen gedachte vrij heeft dan voor de liefde tot haar aan wie men voor altijd zijn hart verloren heeft, bij liggen en bij staan, bij eten en bij drinken. Nog sterker is in het hart van hen die Hem liefhebben de liefde tot God, in Wie zij zich geheel en al verliezen, zoals ons ook geboden is: '(Gij zult de Heer uw God liefhebben) met geheel uw hart en met heel uw ziel' (Deut. 6, 5), en dat is ook hetgeen Salomo bij wijze van vergelijking zei: 'Want ik ben ziek van liefde' (Hoogl. 2, 5). Het hele Hooglied is overigens een gelijkenis over dit onderwerp.

4. [6] De vroegere Wijzen hebben gezegd: Men zou kunnen denken: Welaan, laat ik de Tora leren om rijk te worden, om Rabbi genoemd te worden, om het loon van het leven in de Toekomstige Wereld te ontvangen! Maar de Schrift zegt: '... zodat gij de Heer liefhebt'

(Deut. 11, 13): al hetgeen gij doet, zult ge dus alleen doen uit liefde.⁵³

[7] Bovendien hebben de Wijzen gezegd: '(Welgelukzalig de mens) die ten zeerste welgevallen heeft aan Zijn Geboden' (Ps. 112, 1): aan Zijn Geboden, dus niet aan het loon van Zijn Geboden.⁵⁴ En zo plachten de grootsten onder de Wijzen het hun verstandigste en wijste leerlingen speciaal⁵⁵ in te prenten: Weest geen dienaren die de meester dienen om het goede te ontvangen; maar weest dienaren die de meester dienen zonder iets te ontvangen,⁵⁶ maar die, alleen omdat Hij de Meester is, het passend vinden om Hem te dienen. Kortom: Dient uit liefde.

5. [8] Ieder die zich met de Tora bezighoudt om daarvoor loon te ontvangen of om te voorkomen dat hij gestraft wordt, die doet dat niet terwille van de Tora zelf.⁵⁷ Ieder die zich daarmee bezighoudt niet uit vrees, niet om loon te ontvangen, maar alleen uit liefde voor de Heer van heel de aarde die het bevolen heeft, zie deze houdt zich met de Tora bezig terwille van haar zelf. De Wijzen zeiden: De mens dient zich altijd bezig te houden met de Tora, zelfs indien hij dat niet terwille van de Tora zelf doet. Want al doet hij het terwille van iets anders, het brengt hem ertoe dit terwille van de Tora te doen.⁵⁸

[9] Wanneer men dan ook kinderen of vrouwen of onwetenden in het algemeen onderwijst, dan leert men hen het dienen uit vrees of om er loon voor te ontvangen, net zolang tot hun begrip toeneemt en hun wijsheid zich steeds meer verdiept. Dan begint men hun langzaam dit geheim te onthullen en hen rustig aan deze zaak te gewennen, totdat zij er begrip voor krijgen en weten dat men Hem uit liefde dient.

6. [10] Het is een welbekende en duidelijke zaak, dat de liefde tot de Heilige zich pas in het mensenhart nestelt, wanneer hij er geheel en al in opgaat, zoals het hoort, en al het andere, wat ter wereld het ook zij, achter zich laat, zoals Hij bevolen heeft: 'Met heel uw hart en met heel uw ziel' (Deut. 6, 5), en wel door de kennis waarmee men Hem kent. Want uit de kennis ontstaat de liefde; als die weinig is, weinig, als die veel is, veel.

[11] Daarom moet de mens zich er speciaal op richten zich de wijsheid en het inzicht te verwerven die hem in staat stellen zijn Schepper te leren kennen, in de mate waarin de mens begrip en inzicht vergund is, zoals wij bij de wetten van de Grondslagen van de Tora hebben uiteengezet.⁵⁹

Noten

1. Niet de omkeer in berouw is het eigenlijke bijbelse Gebod, maar de belijdenis van schuld, zoals beneden in I, 1 wordt afgeleid uit Num. 5, 6-7.
2. *Iqqarim*, ook de naam die Maimonides gaf aan de grondslagen van het joodse geloof in zijn inleidende beschouwingen in het Mishnacommen-taar op Sanhedrin X; zie beneden IV, 6 e.v., en Inleiding, pp. 36-37.
3. Bij het ritueel van de Grote Verzoendag.
4. *Mitat Bet Din*; zie Inleiding, p. 44.
5. *Karet*; zie beneden VIII,1[2] en Inleiding, p. 44.
6. *Teshuva*; voor de verschillende betekenisnuances zie Inleiding, p. 35.
7. De rest van dit Hoofdstuk, over de zgn. Vier Wijzen van Verzoening (*Arba' a chaluke kappara*) is ontleend aan Tosefta Kippurim IV, 6-8; Joma 86a, beneden; etc.
8. Zie Shabbat 151b.
9. Zie Joma 87b.
10. In de gebedenboeken staat de schuldbelijdenis van de Grote Verzoendag steeds na het Achttingebed. De tekst van Maimonides vertoont enige verschillen met de gangbare; zie zijn versie van de liturgie opgenomen aan het eind van Boek II (*Ahava*) van de Mishne Tora.
11. Joma VIII, 7
12. Vgl. voor dit alles Joma 87a.
13. Vgl. Avot V, 11.
14. Vgl. Lev. 19, 18; en boven Regels van Gedrag VII, 7-8.
15. Joma 87a.
16. Vgl. Bava Kamma IX, 5.
17. Zoals geïmpliceerd in Lev. 23, 24; dit alleen al is voldoende reden voor het blazen ervan.
18. De volgende paragrafen zijn uitgewerkt naar het voorbeeld van de bekende passage uit de Mishna, Sanhedrin X, 1: 'Heel Israel heeft een aandeel aan de Toekomstige Wereld, ...; en dit zijn degenen die geen aandeel aan de Toekomstige Wereld hebben: Hij die zegt dat er in de Tora niet over de opstanding der doden wordt gesproken, dat de Tora niet van de hemel is, en de Apikoros... 2. Drie koningen en vier gewone mensen hebben geen aandeel aan de Toekomstige Wereld: Jerobeam, Achab en Menasse... Bileam, Doëg, Achitofel en Gehazi. 3. De generatie van de zondvloed heeft geen aandeel aan de Toekomstige Wereld ... De mensen van Sodom ... De verspieders ... De generatie van de woestijn... 4. De burgers van een stad die aan afgoderij doet hebben geen aandeel aan de Toekomstige Wereld.' Het was deze passage die Maimonides in zijn commentaar op de Mishna aanleiding gaf tot het formuleren van zijn beroemde Dertien Geloofsprincipes van het Jodendom. Zie ook boven, noot 2, en Inleiding, p. 36-37.
19. Een term afgeleid van de naam van de griekse wijsgeer Epicurus; een in de rabbijnse bronnen veel gebruikte aanduiding voor iemand met ketterse opvattingen over Gods voorzienigheid.

20. Letterlijk: niet ter wille van de Hemel (*shello le-shem shamajim*).
21. *Moshech et orlato*, letterlijk: die zijn voorhuid uitrekt, namelijk om te voorkomen dat men kan zien dat hij besneden is.
22. Zadok en Boëthius waren leerlingen van Antigonos van Socho (vroege 2de eeuw voor de jaartelling) die golden als de stichters van de richting der Sadduceeën. Dezen loochenden o.a. het gezag van de Mondelinge Leer; vgl. bv. Avot de-Rabbi Nathan A, 5.
23. De formulering van deze passage lijkt te suggereren dat er niet drie maar vier categorieën Toraloochenaars zijn. De uitleggers houden het erop dat voor Maimonides het geloof in de Mondelinge Leer en in de gezaghebbendheid van hen die de Tora overdragen een en hetzelfde is.
24. Het zgn. *Sha'atnez*, vgl. Lev. 19, 19; Deut. 22, 11.
25. Vgl. Lev. 19, 27.
26. Zie I Kon. 12, 25-32; 14, 16; etc., en boven par. 8 (noot 22).
27. Zie II Kon. 21, m.n. vs. 16., en Sanhedrin 103b.
28. De gangbare edities hebben, waarschijnlijk ten gevolge van censuur, de woorden 'zoals Jezus' niet. Structuur en inhoud van deze paragraaf pleiten ervoor Qafih's lezing te volgen. Hij citeert een passage uit Sota 47a, die in de gangbare Talmudedities ook niet voorkomt: 'Jezus toverde, hitste op, misleidde en deed Israel zondigen' (*Haggahot ha-Talmud*, Constantinopel 1511, t.p.). Voor de context zie J. Maier, *Jesus von Nazareth in der talmudischen Ueberlieferung* (Darmstadt 1978), p. 110, spec. noot 241.
29. *Megalle panim ba-Tora*, vgl. bv. Avot III, 11. Maimonides volgt hier een interpretatie van deze wat problematische term die verband legt met de uitdrukking *azzut panim* – brutaliteit.
30. Het is kenmerkend voor Maimonides' harmonisatietechniek dat hij de vele andere zondaars aan wie in de rabbijnse bronnen de toegang tot de Toekomstige Wereld wordt ontzegd, op deze wijze van ondergeschikte betekenis verklaart. Dergelijke ondeugden noemt hij bijv. ook in de Regels van het Gedrag VI, 3, 8-9.
31. Het is nl. zeer ondermijnd voor het rechtsgevoel als een rechter op eerder gedane beslissingen moet terugkomen.
32. *Hilchot Jesode ha-Tora* II, 10, e.v., en boven Inleiding, pp. 41-42.
33. Lett.: uit de woorden der wijsheid.
34. Deze in zijn compactheid misleidende uitspraak baseert Maimonides op een (overigens ook weer omstreden) rabbijnse interpretatie van het onderhavige vers; zie bv. Sifre, Ki Tetsa, par. 280 (p. 297): 'Een mens zal wegens zijn eigen zonden ter dood gebracht worden': volwassenen sterven door hun eigen zonden, kleine kinderen door de zonden van hun vaders (andere lezing: door hun eigen zonden).
35. Vgl. Avot IV, 11.
36. Meestal wordt dit vers op grond van de context in positieve zin opgevat, maar taalkundig gezien is Maimonides' lezing ook zeer wel mogelijk.
37. Joma 38b.
38. Boven V, 5.
39. Berachot 34b.
40. Vgl. ook vs. 14 en 27, 17-18, waar staat dat men de waardevermindering van goederen en land in verband met een nabij Jubeljaar moet vermelden. Het bedriegelijke taalgebruik (*honajat devarim*), door Maimonides behandeld onder de Regels voor Verkoop (*Hilchot Mechira*), wordt meestal toegepast op het maken van exorbitante winsten, maar krijgt in onze passage een betekenisuitbreiding.
41. Kiddushin 39b; Chullin 142a.
42. Sanhedrin 64b; 90b; Shavuot 13a.
43. In de halacha is *karet* gewoonlijk het gevolg van de straffende hand van God, die een onverwachte dood brengt als straf op overtredingen waar een menselijke rechter niet over kan oordelen. Maimonides, gesteund door de letterlijke tekst van de geciteerde passages, gaat hier iets verder en vat *karet* op als het verloren gaan van de, in principe onsterfelijke, ziel. Zie ook boven I, 2 [7].
44. Vgl. Berachot 13a.
45. In *Hilchot Jesode ha-Tora* IV, 8-9 heeft Maimonides zijn geloof in de onsterfelijkheid van de ziel gegoten in de vorm van de aristotelische voorstelling, dat al het bestaande is samengesteld uit materie en vorm. Om te kunnen leven heeft het menselijke lichaam een ziel nodig. Deze ziel vergaat met het lichaam, maar heeft wel een mogelijkheid tot onsterfelijkheid in zich. Onsterfelijkheid komt haar toe in de mate waarin zij haar abstractie, haar 'vorm' gerealiseerd heeft. Dat gebeurt wanneer de mens kennis verwerft van hogere, abstracte dingen, van de hemelsferen, de separate intelligenties, de engelen en, voor zover dat voor het menselijke verstand te vatten is, van God zelf. Zie ook Inleiding, pp. 22, 38-39.
46. Zie bv. Bava Batra 75a: Rava zei uit naam van rabbi Jochanan: In de toekomst zal de Heilige voor de rechtvaardigen een maaltijd maken van het vlees van de Leviathan.
47. Maimonides doelt hier ongetwijfeld op islamitische paradijsvoorstellingen.
48. Berachot 34b.
49. Zie boven VIII, 1 en 5.
50. Zie bv. Deut. 28.
51. Deze zin kan zowel op het voorafgaande als op het volgende slaan. De gangbare edities lezen hier *hechra' kol ha-devarim*: deze dingen geven uiteindelijk de doorslag. Qafih leest op grond van de handschriften *hessea' ha-devarim*: letterlijk: de voortgang, beweging der dingen, en verklaart het in de zin als boven is vertaald. Hij vermeldt met instemming een lezing *hetzea' ha-devarim*: een voorstel voor deze dingen. Indien dit laatste juist is zou men de zin ook kunnen opvatten als: Het volgende is een voorstel om deze stand van zaken te verklaren.
52. Berachot 34b; Shabbat 63a; 111b; Sanhedrin 99a. Uitvoeriger zet Maimonides zijn nuchtere opvattingen over de dagen van de Messias uiteen in de twee laatste hoofdstukken van de Mishne Tora, *Hilchot Melachim* XI en XII.
53. Vgl. Sifre, Ekev, par. 48 (p. 113); Nedarim 62a.
54. Avoda Zara 19a.
55. De uitdrukking *be-jichud* is ambivalent. Waarschijnlijk is het Maimoni-

des' bedoeling aan te duiden dat deze hoogste vorm van dienst aan God alleen werd besproken met diegenen die daar ontvankelijk voor waren en er geen verkeerde ideeën uit af zouden leiden.

56. Avot I, 3 in iets afwijkende bewoording.

57. De talmudische term is *Tora lishmah*: belangeloze Torastudie.

58. Pesachim 50b.

59. *Hilchot Jesode ha-Tora* IV en XII.